

कृपया क्रोधाला थारा न देता मैत्रीतच वाचावे, ही विनंती --

समीक्षा म्हणजे काय रे भाऊ ?

मराठीतली समीक्षा थांबलीय का, मराठी समीक्षा जागतिक का होत नाही, मराठी समीक्षेत नवे विचार का दिसत नाहीत, वगैरे विषय आपण चघळत असतो. पण, इतकी वर्षे होऊन गेली तरी आजही माधव आचवलच आठवावेत, असे का होते, याचा विचार आपण टाळतो. अहो, आधी मराठी साहित्य तरी होऊ द्या जागतिक मग समीक्षा आपोआप होईल, असेही आपण म्हणतो. जगप्रसिद्ध होण्यासाठी योग्य, दर्जेदार साहित्याच्या अनुवादाची प्रक्रिया असायला हवी – मराठीतून इंग्रजीत कोण करणार अनुवाद ? अकादेमिक वर्तुळात कार्य असलेल्या काही लेखकांचे होतातही अनुवाद पण अर्थातच ते पुरेसेही नसते आणि प्रातिनिधिकही नसते. त्यामुळे, ते देऊ सोडून आणि असा विचारू प्रश्न की जागतिक दर्जाचे म्हणावे असे कोणते कितपत साहित्य इथे निर्माण झाले वा होते ? या प्रश्नाला नक्कीच आशादायक असे उत्तर मिळावे अशी साहित्यनिर्मिती आपल्याकडे होत आलेली आहे. पण मग त्या निर्मितीची दखल घेण्याची कुवत इथल्या समीक्षेत आहे का – याचे उत्तर नकारार्थीच येते. असे का होते आहे याचाही रोखठोक विचार करावा लागेल. दलित साहित्य किंवा आंबेडकरी साहित्य आणि ग्रामीण साहित्य हे मराठीतले नक्कीच महत्त्वाचे प्रवाह आहेत पण साहित्य म्हणजे तेवढेच नव्हे. सामाजिक-राजकीय अन्यायाचा निषेध वा न्यायाची प्रस्थापना करायची निकड ही त्यांची उद्दिष्टे असतात. ती तशी असणे भागही असते. पण, मानवी जगण्याचाच आवाका घेणे, भान घेणे, नेहमीच अनुत्तरित राहणाऱ्या समस्यांचे दर्शन घडवणे, माणसाला सुजाण, संवेदनशील, परिपक्व असण्याच्या शक्यता निर्माण करणे, अशाही बाबी वा प्रक्रिया साहित्यात महत्त्वाच्या असतात. प्रत्येक समीक्षक या सर्वच बाबतीत अभ्यासूपणे बोलू शकेल, असे नव्हे. मार्टिन एस्लिनने अब्सर्ड नाटकावर एक जागतिक महत्त्वाचा ग्रंथ सिद्ध केला तसे निवडलेल्या विषयावरचे सखोल काम तरी का होत नाही ? खरे तर परिवर्तनवादी असो की इतर सर्व खुले साहित्य असो, समीक्षेने लेखकांसमोर आव्हाने उभी करायला हवीत. समीक्षेलाही सर्जकच समजायला हवे. समीक्षा आणि साहित्य या एकत्र चालणाऱ्या प्रक्रिया असायला हव्यात. मुळात आपला प्रश्न हा आहे की आशयानुगामी समीक्षेत कुणाला इंटरेस्टच नाहीय. आशयाच्या पाण्यात उतरण्याची हिंमतच नष्ट होत चाललीय. बाहेरून उडाणटप्पू शेरे मारून पळून जाणे हेच घडते आहे. या असल्या समीक्षेचे आद्यपुरुष अर्थात नेमाडे आहेत. त्या पद्धतीने अनेकांची चांगली सोयही झालेली आहे. पण, मूलतः हा दृष्टिकोण सर्जक साहित्याला क्षुद्र लेखणारा ठरतो, हे पाहायला हवे. अगदी परिवर्तनवादी समीक्षक म्हटला तरी त्या साहित्याबद्दल तरी तो खास मौलिक असे काय बोलतो ? इथे साहित्य संमेलनांच्या चार अध्यक्षांची उदाहरणे घेऊ. उत्तम कांबळे, नागनाथ कोत्तापल्ले, लक्ष्मीकांत देशमुख आणि फ्रांसिस दिब्रीटो. हे लोक काय करतात ? साहित्यात राजकारण वर्ज्य नसते असे म्हणत त्यांच्या भाषणातून साहित्यच वर्ज्य करतात आणि फक्त राजकारणावर बोलतात. आणि ते तरी काय असते ? कोणताही परिवर्तनवादी कार्यकर्ता जे भाषण कुठेही करू शकेल तेच भाषण हे संमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून हाणतात ! म्हणजे घडते काय तर त्या अध्यक्षपदाच्या खुर्चीवर जाऊन बसणे ! चर्चांचे, परिसंवादांचे विषयही सगळीकडे तेच तसेच असतात – राजकीय विचार भरपूर मांडता यावेत असे. आणि आपण रडत असतो की मराठीत मौलिक समीक्षा का नाही आणि आपली समीक्षा जागतिक का होत नाही ! साहित्य म्हणजे फक्त राजकारण असे सतत बिंबवणारे जे लोक आहेत ते याचे खरे गुन्हेगार आहेत. साहित्याची इतर अनेक अंगे आणि सांस्कृतिक कार्ये नष्ट करत जाण्याचे काम यांनी केलेले आहे. वेळ कधीच गेलेली नसते. आताही यातून जागे होऊन बाहेर येणे शक्य आहे. हे असले ' निरुपयोगी ' फार लिहीत न बसता खाली काही विषय देतोय – त्यांचा आपल्या सर्जक साहित्याच्या संदर्भात कितपत उपयोग आहे याचा विचार व्हावा –

1. तुकारामाची रिकामीक आणि सार्त्राचा नर्थिंगनेस

2. मराठी कवितेतले प्रमुख प्रवाह
3. मराठी साहित्यातला उत्तर आधुनिकतावाद
4. साहित्य आणि तत्त्वज्ञान
5. साहित्य आणि मानसशास्त्र
6. मराठीतला भावकवितेचा काळ संपला आहे का
7. मराठी नाटक आणि त्याचे साहित्यमूल्य
8. कविता, पद्य आणि गद्य
9. मराठी कथा / कादंबरी यांचा बदलता कच्चा माल
10. मराठी साहित्यातले परदेश
11. मराठी साहित्य निराशावादी आहे का
12. आजच्या काळाचा दस्तावेज तयार करणे हे साहित्याचे काम आहे का

--- या प्रकारे आणखीही काही विषय सुचवता येतील. मुळात साहित्याशी संबंधित आहेत का हे विषय की साहित्यातून वर्ज्य करावेत असे आहेत, त्यावर आधी चर्चा व्हावी. मग हे विषय घ्यावेत असे सर्जक साहित्य आहे का मराठीत, यावर दुसरी चर्चा घ्यावी. आणि मग तिसरी चर्चा शेवटी यावर घ्यावी की मराठी समीक्षक हे विषय का महत्त्वाचे मानत नाहीत.

आता नेहमीप्रमाणे माझ्या डिसक्रेमर – मी स्वतः अभ्यासक नाही – यांतल्या एकाही विषयावर मी बोलू शकणार नाही, पण , कुणी अभ्यासपूर्वक यांवर बोलणार असेल तर मला त्यात प्रचंड इंटरेस्ट असेल. मी व्यक्त केलेले हे विचारही कुठल्या सखोल अभ्यासाचा नतीजा आहेत , असे नाही. इथल्या उथळ प्रचलित पद्धतीतलेच जरा वेगळे बोललोय इतकेच. तुटपुंज्या अभ्यासावर, फारसे काही न कळता बोलायची इतर अनेकांना असलेली सूट मीही घेत आहे. फार मनावर घेऊ नये. सोचना है तो सोचो नाही तो छोड दो ! जय हिंद , जय महाराष्ट्र !

--- 000 ---

माझा संगणक बंद आहे --- जमेल तशी एका लॅपटॉपवरून ही पोस्ट देत आहे --

नाटक एक मुक्त चिंतन

0 रवींद्र दामोदर लाखे 0 ग्रंथाली प्रकाशन.

मुख्य म्हणजे, हे पुस्तक वाचून खूप आनंद झाला ! वाचताना मध्येही राहवेना म्हणून या आनंदाबाबत लाख्यांना फोन करून सांगितले. आपल्याकडे चांगले आणि नामवंत दिग्दर्शक झाले नाहीत असे नाही, पण , कुणीही नाट्यकलेबाबतचे स्वतःचे चिंतन या पद्धतीने मांडून ठेवले नाही. काहींनी आत्मचरित्रे लिहिली पण ती प्रामुख्याने आम्ही कसे ग्रेट झालो यावर होती. त्यांच्या चिंतनाचे दोनचार तुकडे त्यांतून शोधून काढावे लागतील, अशी. याला अपवाद म्हणता येतील ते म्हणजे अतुल पेठे आणि कुमार सोहोनी. आणि आता लाख्यांचे हे पुस्तक. हे पुस्तक खरे तर नुसतेच नाटक या कलेबद्दलचे नसून जगण्याच्या कलेबाबतचेही आहे, असे म्हणता येईल. पण आपण याकडे नाटक या क्षेत्रापुरतेच पाहू. नट हा खेळाडू (चापल्य) आणि तत्त्वज्ञ (गांभीर्य) असावा अशा अर्थाचे एक वाक्य सर्वांनाच पाठ असते, पण त्याचा अर्थ नसतो माहीत. सर्वच तंत्रज्ञ आणि दिग्दर्शकही तत्त्वज्ञच असावे लागतात, म्हणजे काय ? त्याचा अर्थ त्यांनी कांट, हेगेल वा सार्त्र असावे लागते असा नाही. मनाने, समजुतीच्या प्रक्रियेने ते तत्त्वज्ञ असावे लागतात. ' मी, माझे, मला ' या हव्यासाचे लोक चांगले कलावंत नाही होऊ शकत. तुकारामाचा अशा अर्थाचा एक अभंग आहे की कीर्तनकाराचा नंतर मिळणाऱ्या दक्षिणेवर डोळा असू नये, त्यासाठी त्याने कीर्तन करू नये. त्याचप्रमाणे, नाट्यकला ही सर्वस्व अर्पण करत आत्मसात होणारी कला आहे. या छोटेश्वानी पुस्तकात ते लाख्यांनी अत्यंत प्रभावीपणे आणि गांभीर्याने विशद केलेले आहे.

हे पुस्तक का, कसे चांगले आहे हे सविस्तर सांगायचे म्हणजे या पुस्तकाइतकीच वा त्याहून जास्त पाने लिहावी लागतील. ते अर्थातच मी करणार नाही. नाटकाची सगळी तंत्रे आणि एकूणच नाटक ही एक कलाकृती म्हणून उभी राहण्याची अगदी तालमीपासूनची प्रक्रिया यांचे अत्यंत सखोल चिंतन या पुस्तकात आहे. मराठीत नाटकाच्या बाबतीतले हे एक बीजपुस्तक ठरू शकते.

पण मुद्दा असा आहे की मराठीत – या पुरोगामी महाराष्ट्रात – हवेय कुणाला हे असले पुस्तक ? अशा गांभीर्याने या कलेकडे पाहणाऱ्या चार लोकांचा तरी समूह इथे एकत्र जमा होणे शक्य आहे का ? यशासाठी आणि वलयासाठी हपापलेपणा हा या कलाक्षेत्रातला एक मोठा रोग आहे. दुसरा मुद्दा अधिकच गंभीर आणि असाध्य म्हणावा असा आहे. तत्त्वज्ञानात्मक गांभीर्य म्हणजे ते झाले आध्यात्मिक ! लगेच द्या टाकून, अशी प्रवृत्ती बोकाळलेली आहे. एका ठिकाणी, या पुस्तकात नटराजाची मूर्ती आणि नाट्यकलेच्या संदर्भातला तिचा अर्थ हा सविस्तर मजकूर पाहूनच काहीना अलर्जी होऊ शकते. धार्मिक अवडंबर आणि कर्मकांड हे वाईटच आणि घातकच, यात वाद नाही, पण त्याचबरोबर तत्त्वज्ञानात्मक, आध्यात्मिक समजुतीच्या प्रक्रियेचाही त्याग व्हायला हवा, असे समजणे, हे कोणत्याही कलाक्षेत्राची हानी करणारेच आहे.

हे एक अत्युत्तम पुस्तक मराठीत आलेले आहे. ते नुसतेच पालखीत ठेवले जाऊ नये. महाराष्ट्रातल्या पिढ्या न पिढ्यांना उपयोगी पडणारा हा एक अमूल्य ऐवज आहे, असे मला वाटते.

--- 000 ---

जीवेलागणीच्या कविता

0 रवींद्र दामोदर लाखे 0 वर्णमुद्रा प्रकाशन'

कुठल्याही गोष्टीची कधीही कशाशीही गाठ पडेल आणि त्यातून निर्माण झालेल्या अनाकलनीय गुंतागुंतीतून आपल्या 'स्व' ची शकले उडू शकतील – अशी जगण्यातली गुंतागुंत, अनिश्चितता आणि निरर्थकता मान्य असलेली अशी ही लाख्यांची कविता आहे. पण याचा अर्थ ती दुःखाची वा निराशेची कविता आहे असे नाही. ही निरर्थकता म्हणजे 'आहे ते पाहणे' या प्रकारची आहे. यापूर्वी मी दोनतीनदा लाख्यांच्या कवितेवर लिहिलेले आहे. आता फार नाही लिहीत. मराठीत ही एक स्वतंत्र पद्धतीची वेगळी कविता आहे, एवढे म्हणून ठेवतो. घटनांना ताळतंत्र नसल्याचा अनुभव देणारी आणि आपल्या जगण्याकडे पाहण्याची एक दूरस्थ दृष्टी देणारी अशी ही कविता आहे. वाचता वाचता (त्या त्या वेळच्या मूळप्रमाणे) आवडलेल्या कविता – कुठंतरी (27), लाईफ (46), मजकूर (76), माळी (81), बंद दरवाजा (86).

ही कविता म्हणते --

तुमच्या-माझ्यात फरक

गूढतेचा गोडवा चाखेस्तोवर केवळ (21).

--- 000 ---

" Look at it much more deeply. Why do I want to know who my great-grand-grandfather was? Who cares ? What matters is what I am now. Who cares whether somebody is a prince or a queen ? All that is so childish. " -- J. Krishnamurti.

" याकडे खूपच अधिक सखोलपणे पाहा. मला कशासाठी माहिती हवी असते की माझे खापर खापर पणजोवा कोण होते ? कुणाला काय पडलेय ? महत्त्वाचे हे आहे की आत्ता या क्षणी मी काय आहे. कुणाला फिकीर आहे की कुणी एखादा राजपुत्र आहे की एखादी राणी ? ते सगळे अत्यंत पोरकटपणाचे आहे. "

-- जे. कृष्णमूर्ती.

साहित्य संमेलन आणि साहित्य

पुन्हा एकदा अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाची वाघे वाजू लागली आहेत ! यंदा हे संमेलन नाशिकला होणार असल्याचे कळते. अध्यक्षपदासाठी सुचवले गेलेले पहिले नाव म्हणून डॉ. अनिल अवचट यांचे नाव समोर आलेले आहे. ते महानच आहेत यात दुमत नाही. फक्त एकच अपेक्षा आहे -- अध्यक्षीय भाषणातून कथा, कादंबरी, कविता, नाटक, ललित लेखन असे सर्व साहित्य वर्ज्य केले जाऊ नये. डॉ. अवचट या सर्व साहित्याप्रकारांबद्दल समकालाच्या संदर्भात काही प्रकाश टाकणार असले तर छानच होईल !

रीलया

– कथासंग्रह – रवींद्र दामोदर लाखे – पार पब्लिकेशन्स.

रीलया म्हणजे काय हे मी लाख्यांना फोन करून विचारले. त्यांनी हा शब्द कसा तयार झाला वगैरे सांगितले. म्हटले ते ठीक आहे. मी मला समजलेय ते लिहीन. या कथांत जसे कुठूनही, काहीही एकत्र येईल, त्याच्यातून तिसरेच काही निघेल आणि म्हटले तर असंबद्ध विचारही कथेचा भाग बनतील – तसा हा शब्द आहे – अपघाताने काही अक्षरे एकत्र येऊन घडलेला – शब्दकोशातला कोणताही अर्थ नसलेला – या अर्थाने निरर्थक. लाख्यांना हे पटले – ते म्हणाले की आम्हीही आता हाच निरर्थक सांगत जाऊ.

उत्तम आहेत कथा. प्राणी, पक्षी, वस्तू, माणसे, निसर्ग, काहीही, भूत, भविष्य, वर्तमान, वास्तव, स्वप्ने – हे सगळे स्वतंत्र मूल्यात्मकतेशिवाय इथे आहे. निवेदन कुणाहीवरून सुरू होईल आणि कुठेही जाईल – ना या कथांना पात्रांची संगती असेल ना विशिष्ट घटनाक्रम ना कोणती कारण-परिणाम साखळी. प्रत्येक घटनेला जणू हजारो वर्षांचा भूतकाळ आहे – एखादी उथळ मालिका कुठली दाखवणार ? तरीही या कथाच आहेत – कथेत असणारी एक किमान उत्सुकतेची मात्रा इथेही आहे. या कथांचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांचा चिंतनात्मक वाज. म्हटले तर हा संज्ञाप्रवाहासारखा आहे आणि म्हटले तर तत्त्वचिंतनासारखाही. अशा कथा मराठीत फारच विरळा आहेत. ही एक अगदी वेगळीच सघन शैली आहे. काही प्रमाणात ही शैली संगीतकलेशी साधर्म्य सांगते तर काही प्रमाणात अमूर्त चित्रकलेशी. ही एक स्वतंत्र, खुली, मुक्त शैली आहे. यामुळे लेखकाला जगण्यातल्या मूलभूत प्रश्नांबाबत हवे तेव्हा हवे तितके बोलता येते. तरीही ते त्या त्या कथेचा एकसंध भागच असते. त्याचे वेगळे असे अस्तित्व जाणवतही नाही. मराठीत एक वेगळेच अनपेक्षित आशयघन दालन खुले करून देणाऱ्या या कथा आहेत.

एकेका कथेचा विषय-आशय सांगत बसण्यात अर्थ नाही – खरे तर तसा तो सांगताही येणार नाही. समग्र विश्व जणू एकत्रितपणे आणि समग्रपणेही हाताळणाऱ्या या कथा आहेत. तरीही, यांच्या बाबतीत एक प्रश्न पडू शकतो. समजा एकदोन कथा वाचल्यावर ही शैली समजली आणि एकूण कथांना वा पात्रांना फार स्वतंत्र ओळख असण्याचा इथे प्रश्न नाही, हे समजले तर पुढच्या सगळ्या कथा वाचायची गरजच काय ? असे वाटणे हा या शैलीचा दोष तर नाही म्हणता येणार ? पण, थोडा विचार करता आणखी एक मुद्दा लक्षात येतो. इथे जवळ जवळ प्रत्येक पानावर विजेचा धक्का म्हणावीत अशी अनेक समृद्ध वाक्ये आहेत. ती त्या त्या निवेदनाच्या ओघातच येणारी आहेत. आणि त्यांच्यामुळे प्रत्येक पान आशयनावीन्याने उजळून निघत आहे. या वैशिष्ट्यामुळे प्रत्येक कथेचे स्वतंत्र अस्तित्व समर्थनीय ठरते आहे.

उदाहरणार्थ येईल त्या पानावरची न निवडलेली ही वाक्ये पहा –

“ प्रेमात सफरिंगची मजा असते. सफरिंग ही मजेची गोष्ट वाटायला मन कसं असायला हवं ? ” (११२)

“ कित्येक मुलींच्या मनांत लग्नाच्या आदल्या दिवशी लग्न न करण्याचं येतं. त्या उद्याचा दिवस उजाडू नये अशी प्रार्थना करत झोपतात. ” (११०)

-- अशी शोकडो वाक्ये या कथासंग्रहात आहेत.

मराठी कथेला वेगळेच आयाम आणि ऊंची आणि खोली देणारा कथासंग्रह !

लेखक आणि प्रकाशक यांचे अभिनंदन ! आणि खास रेखाटनांबद्दल चारुदत्त पांडे यांचेही !

--- ००० ---

आस्वादक आणि सैद्धांतिक

डॉ. सुधीर रसाळ सरांच्या एका लेखावर मी माझी प्रतिक्रिया त्यांना कळवली होती. माझ्या प्रतिक्रियेबाबतचे त्यांचे विचारही त्यांनी मला सविस्तर कळवले. सध्या मी सरांचा तो लेख आणि त्यांचे मला आलेले उत्तर जरा बाजूला ठेवतो आहे. मी त्यांना माझी जी प्रतिक्रिया पाठवली होती तेवढीच पोस्ट इथे त्यांच्या अनुमतीनेच देतो आहे. हेतू हा की आपणा साहित्यप्रेमींत चर्चा व्हावी असे दोन विषय यात आहेत --

१. आस्वादक समीक्षेत वेगवेगळी सैद्धांतिकता असते का ? कशा स्वरूपाची ?

२. माझ्या मते, सैद्धांतिक समीक्षा ही भेद माजवणारी असल्याने ती साहित्याच्या मूल्यात्मकतेलाच हरताळ फासते , त्यामुळे, फक्त आस्वादक समीक्षा हीच योग्य असते.

-- या दोन्ही मुद्यांवर आपण आपापले आकलन मांडावे म्हणून ही पोस्ट --

डॉ. सुधीर रसाळ सर आणि माधव आचवळ .

मराठी समीक्षेच्या बाबतीत मी अलीकडेच एक पोस्ट दिली होती. त्या पोस्टमध्ये मी माधव आचवळ हे माझे आवडते समीक्षक असल्याचा उल्लेख केला होता. तो रसाळ सरांच्या पाहण्यात आला असावा. योगायोग म्हणजे आचवळांच्या समीक्षेवरच रसाळ सरांचा एक लेख लौकरच एका ठिकाणी प्रसिद्ध होणार आहे. तो त्यांनी मला वाचायला पाठवला. तो मी ईमानदारीत वाचला. बालकल्याण खात्याच्या कारकुनाने अवजड उद्योग आणि पोलाद खात्याच्या मंत्र्याला भेटावे तसे ते झाले. पण हरकत नाही. मराठीत एक बरे आहे – तुम्हाला काही समजो वा न समजो, बोलायला विचारस्वातंत्र्य मुबलक उपलब्ध आहे. त्या आधारावर बोलतोय.

आमच्या बँकेत एक देशभक्त कर्मचारी होते. त्यांनी एकदा एक बातमी वाचली की नेहरू युनोकडे जात असून तिथे ते काश्मीर प्रश्नावर बोलणार आहेत. जाताना थोडा वेळ ते मुंबई विमानतळावर थांबणार आहेत. हे कळल्यावर त्या पट्ट्याने मुंबई विमानतळाच्या पत्त्यावर नेहरूंना एक मोठी तारच पाठवली की बाबा काश्मीरवर बोलताना हे खालील मुद्दे विसरू नका – ते फार महत्त्वाचे आहेत ! तर हे जे मी लिहितो आहे ते तसेच समजावे, ही विनंती.

रसाळ सरांचे, आदरपूर्वक का असे ना, आचवळांबद्दल असे मत आहे की ना धड आचवळांना आस्वादक समीक्षा जमली ना काही समीक्षा-सिद्धांत मांडता आले. मला तर आचवळांचे ' जास्वंद ' वाचताना अत्युत्तम समीक्षा वाचल्याचा आनंद झाला होता. नंतर, माझ्यासारखाच आनंद झालेले मला आणखीही काही भेटले होते. त्यामुळे, तो सरांचा लेख पुन्हा एकदा वाचला.

रसाळ सरांच्या लेखातल्या पहिल्याच वाक्याला मला खडा लागला. " मराठीत आस्वादक समीक्षेला जरी एक प्रतिष्ठा असली तरी या समीक्षेमागील सैद्धांतिक भूमिका मात्र मराठीत नीट मांडली गेल्याचे दिसत नाही. " – हे ते वाक्य. सैद्धांतिक नाहीय म्हणूनच तर तिला आस्वादक समीक्षा म्हणायचे ना ? जी समीक्षा ना रसवादी आहे, ना दलित आहे (स्वर्णाची मस्त ठासलीय या कादंबरीत – ग्रेट आहे !), लिंगवादी (फ्रेंच कवी रॅम्बो हा गे होता आणि व्हरलेन या कवीशी त्याचे संबंध होते, असे म्हणतात – ते काहीच लक्षात न घेता दि . पु . चित्र्यांनी लिहिलेच आहे की त्याच्यावर – पहा – ' साहित्य आणि अस्तित्वभान – १ '), स्त्रीवादी, उत्तर आधुनिकतावादी , मार्क्सवादी -- आशा कोणत्याच सिद्धांतावर आधारित नसलेली तीच ना आस्वादक समीक्षा ? पण, आस्वादक समीक्षेचेही प्रत्येक आस्वादकाने आपापले सिद्धांत निश्चित करून आस्वादक समीक्षेतले सैद्धांतिक उपविभाग मांडावे, अशी ही अपेक्षा असावी. " कलाकृतीचा अभ्यास करताना आपण कलाकृतीत सापडलेल्या गुणांची तपासणी करीत असतो. हे गुणधर्म शास्त्रीय पद्धतीने सिद्ध करण्याची कोणतीही साधने आपल्याला उपलब्ध नाहीत. त्यामुळेही कलाकृतीच्या अभ्यासाला मर्यादा

पडतात. “ हे आचवलांचे वाक्य रसाळ सरांनीच दिलेले असूनही ते सिद्धांतांची अपेक्षा करत आहेत, असे दिसते. इथेही एक इंटररेस्टिंग गोष्ट दिसते. आचवलांनी सैद्धांतिक मांडणी केलेली नाही हा आक्षेप व्यक्त करता करताच रसाळ सरांनी आचवलांच्याच लेखनातून सापडलेले १९ मुद्दे घेऊन त्यांची ‘ सापडलेली ‘ भूमिकाही सिद्ध केलेली आहे. त्या सगळ्या घोळात न जाता एका महत्त्वाच्या मुद्याकडे जाऊ.

जगण्यात येणारा सचेतनतेचा अनुभव खरा आणि कलेतून येणारा आभासात्मक ही आचवलांची मांडणी मलाही योग्य नाही वाटत. चैतन्य ते चैतन्य – चैतन्याचा ‘ आभास ‘ हे अनावश्यक वेगळेपणा दाखवणारे वाटते. रसाळ सरांनी घातलेला पेच असा आहे की ते चैतन्य जर एकच आहे तर कला अपरिहार्य नाही ठरणार. मग हवीच कशाला कला, असे होईल. हे सरांचे म्हणणे पटणारे नाही. धर्म, तत्त्वज्ञान हेही जगणे समजून घेण्याचे मार्गच असतात – ते काही प्रत्यक्ष जगणे नसतात. तसेच कलेच्या माध्यमातून त्या सचेतनतेचा प्रत्यय येत असेल तर तो अपरिहार्य आहे का, हा प्रश्न गैरलागू ठरतो. आणि बिनचूकपणाच्या आणि वैज्ञानिकतेच्या हव्यासापायी, जगण्याचा हेतू काय, त्याला काही अर्थ आहे का, दुःख का होते, दुःखाशिवाय जगता येऊ शकते का, हे प्रश्न मारून नाही टाकता येणार.

जगण्यातल्या सचेतनत्वाकडे जर हे प्रश्न नेत असतील तर ते महत्त्वाचेच ठरते. कलेतून आलेल्या त्या सचेतनत्वाची पुनरुत्भारणी करणे, हे समीक्षेचे काम आहे, असे जर आचवल मानत असतील तर त्यात गैर काहीच नाही. आणि आचवल अशी पुनरुत्भारणी करण्यात यशस्वी होतात असे माझ्यासारख्या अनेकांचे मत आहे. त्यासाठी आचवल जी भाषा वापरतात ती रसाळ सरांना अचूक बोध देणारी वाटत नाही. त्याला इलाज नाही. समीक्षा हीही एक सर्जक कलाच आहे या दृष्टीने पाहिले तर प्रत्येकच कलाकृती प्रत्येकाला पोचलीच पाहिजे, असा आग्रह धरता येणार नाही. मला स्वतःला सैद्धांतिक मर्यादांत अडकणाऱ्या समीक्षेपेक्षा आस्वादक समीक्षाच महत्त्वाची वाटते. सैद्धांतिक समीक्षा ही भेद निर्माण करणारी आणि म्हणून हिंसक असते, असे मला दिसते. त्यामुळे, एकूणच माणसाने एकत्रितपणे शांततेने जगण्याचे मूल्यच ती नाकारते आणि परिणामतः कला ही मूल्यात्मक असताच कामा नये, अशी अट निर्माण करते. याचाच अर्थ कलेचे अस्तित्वसमर्थनच ती घालवते. हे लक्षात घेतले तर शास्त्रीय पद्धतीच्या सिद्धांतांची मागणीच गैर वाटते. भौतिक नियमांप्रमाणे कला समीक्षा कधीच, ‘ कुणीही केली तरी ती तशीच येणार ‘ अशी होऊच नाही शकणार, हे लक्षात घ्यायला हवे.

सचेतनतेचा प्रत्यय यायला साहित्यकृतीची अमुक एक रचना महत्त्वाची असते की नसते, असा एक प्रश्न रसाळ सर पुढे आणतात. रचना असतेच ना महत्त्वाची. कसेही काहीही मांडून सचेतनतेचा प्रत्यय कसा येईल ?

रसाळ सरांच्या प्रत्येक मुद्यावर लिहून त्यांच्या लेखाइतकाच मोठा लेख लिहिणे, ये मेरे बसकी बात नही है ! दुसरे म्हणजे, आचवलांचे ‘ जास्वंद ‘ हे पुस्तक पुन्हा एकदा वाचून अधिक तपशीलवार बोलावे इतका माझा दमसास नाही. त्यामुळे, इथेच थांबतो. समीक्षा हे क्षेत्र असे आहे की अमुक म्हणजे पूर्ण चूक वा निरर्थक, असे होण्याचा धोका कमी असतो – याचाच फायदा घेऊन अनेकजण यात लुडबुड करतच असतात – मग मीच का नको, असे याकडे सहानुभूतीने पाहावे, ही विनंती. ही असमान कुस्ती मला खेळायचीच नसल्याने (पुरेशा खोड्या काढून झाल्यावर) आता मी मैदानातून पळ काढत असल्याचे जाहीर करत आहे !

--- ००० ---

तत्त्वशील माणसे

तुकारामाने अनंततेचा उल्लेख केला की तो हिंदू धर्मातले काहीतरी बडबडतोय म्हणून त्याची चेष्टा होऊ शकते. ते जाऊ द्या, हे घ्या –

The fundamental principle of Buddhism is that the whole universe is in Limitless-Oneness, it is originally so, and pure, i.e., free from artificial limits of concepts, values and judgments. (बौद्ध धर्माचे मूलभूत तत्त्व हे आहे की संपूर्ण विश्व हे एक अमर्याद एकत्व आहे, म्हणजेच, ते सर्व तऱ्हेच्या कृत्रिम विचारकल्पना , मूल्ये आणि निष्कर्ष यांपासून मुक्त आहे.)

बौद्ध धर्माचे प्राणतत्त्व आहे दुःखमुक्ती म्हणजेच निर्वाण – जे जगण्यात असू शकते. ते शक्य नसेल तर धर्म या शब्दाचा अर्थच खलास होतो. आणि ते तेव्हाच शक्य होते जेव्हा माणसाच्या टाळक्यात कोणते ना कोणते समरूप होण्याचे साचे नसतात. एखाद्या धर्माशी समरूप होऊन कट्टर होणारा आणि एखाद्या विचारसरणीचा कट्टर समर्थक हे दोघेही सारखेच घातक आणि हिंसक आणि विध्वंसक असतात. प्रश्न असा येतो की मानवजात तर अशी अमर्याद भानात जगत नाही – निरनिराळे समरूपतेचे साचे डोक्यात घेऊनच जगते. म्हणून मग घटनेत सर्वधर्मसमभाव, उपासनास्वातंत्र्य वगैरे तत्त्वे घालावी लागतात. (घटनेत ही तत्त्वे आहेत म्हणून एखादा इहवादी घटना नाकारू शकत नाही.) मानवी संबंधांच्या कोणत्याही समस्येत विचार, बुद्धी, प्रणाली हे सर्व कुचकामी ठरते. धर्माभिमाना, जात्याभिमाना, विचारसरणीचे अभिमाना हे सर्व एकाच प्रकारचे हिंसक गंधडे असतात. फक्त ते सगळे, मी शहाणा आणि बाकीचे वेडे, असे म्हणत असतात, इतकेच. ‘ मी नास्तिक आहे, मी धर्म मानत नाही, उपासना मानत नाही ’ म्हणजे मी कुणीतरी इतरांपेक्षा अधिक शहाणा आणि विवेकी आणि अधिक शूर आहे असे समजणारे काही हुशार मूर्ख लोक असतात. ते स्वतःला बुद्धिप्राण्यवादी वा इहवादीही म्हणवून घेतात. समरूपतेचे सगळेच साचे हे इहवादीच असतात आणि सतत एकमेकांच्या संघर्षात असतात, हे समजून घ्यायला हवे. इथे राजकारणप्रियता प्रचंड प्रमाणात आहे आणि त्यात ‘ समान न्यूनतम कार्यक्रम ’ किंवा common minimum programme याचे खूप महत्त्व आहे. कसले झ्याटाचे तत्त्व ? अंतिमतः तत्त्व म्हणजे काय तर माझे व्यक्तिमत्व, स्वभाव, विचार, मते -- आणि नेमकी अशीच्या अशीच भेळ असलेली जगात दुसरी व्यक्ती असू शकत नाही. आपल्याला वाटते, मर्यादित असणे म्हणजे तत्त्वशील, आदर्श असणे ! खरे तर ते भंगार आणि हिंसक असणे असते ! – याचे पूर्ण आकलन झालेले तुकाराम वा बुद्ध हे अमर्याद एकेतेवद्दल काय बोलत आहेत, हे समजून घ्यायची आपली कुणाचीच इच्छा नाही. आपल्याला तथाकथित तत्त्वशीलपणा मिरवण्यात जास्त इंटरेस्ट आहे.

पुरस्कार देणाऱ्याचे मूल्यमापन तुम्ही कसे करणार ? समजा तो सरस्वतीभक्त नाही पण भ्रष्टाचारी आहे किंवा अनेक स्त्रियांशी संबंध ठेवणारा आहे – तुम्ही काय कसे तपासणार ? मला एकदा एका ब्राह्मण संस्थेकडून सत्कार करण्यासाठी निमंत्रण आले होते. मला काही चांगले पारितोषिक मिळाले होते म्हणून. मी त्यांना विचारले की तुम्ही माझे काही वाचले आहे का ? तर ते म्हणाले, नाही, ब्राह्मण आहात म्हणून करायचाय सत्कार. त्याला मी नकार दिला होता. माझ्या लेखनासाठी हिंदू, मुस्लिम, ख्रिश्चन, दलित, मराठा, बौद्ध, ब्राह्मण, कम्युनिस्ट कुणीही मला पारितोषिक दिले तरी मला प्रॉब्लेम नाही येणार. आता पारितोषिक तरी कशाला, हा एक वेगळाच मोठा विषय आहे. जाऊ द्या. वैचारिक स्तरावर तत्त्वशील-वित्त्वशील ही सगळी नुसती बकवास असते हे स्पष्ट पाहायला हवे.

--- ००० ---

आरभाट नोंदींचे प्रकरण

० रवींद्र दामोदर लाखे -- ० शब्दमल्हार प्रकाशन.

जी. ए. कुलकर्णी यांच्या एका पुस्तकाचे नाव आहे, ‘ माणसे अरभाट आणि चिह्नर. ’ मूळ कानडी असलेला तोच शब्द ‘आरभाट’ असाही लिहिला जातो. मोठे, महत्त्वाचे असा त्याचा अर्थ आहे. लाख्यांच्या या पुस्तकातल्या बऱ्याच नोंदी या छोट्या छोट्याच आहेत. मग त्यांना आरभाट का म्हणायचे, तर मला असे दिसते की आपल्या सवयीतल्या पाहण्यापासून लांब असणाऱ्या अशा या नोंदी आहेत. एकदा सवयीतले नाही म्हटल्यावर ‘ किती सवयीबाहेरचे ’ हे मोजणार कसे ? नोंद आकाराने वा ओळींनी कशीही छोटी-मोठी असो, ती सवयीबाहेरची असणे हेच तिचे मोठेपण वा महत्त्व आहे. या अर्थाने या पुस्तकाचे नाव स्वीकारायला हरकत नाही.

“ आपण स्वतः बिनमहत्त्वाचं होऊन जावं. म्हणजे आपलं जगणं बिनमहत्त्वाचं होईल. अखिल मानवजातीचं जगणं बिनमहत्त्वाचं होईल. सगळं सगळं बिनमहत्त्वाचं झालं की जगणं कितीही सुंदर झालं तरी तो बिनमहत्त्वाचा उत्सव असेल. तो आपण आनंदानं साजरा करावा. ” (पृ. १११). – हे या नोंदींचे सूत्र म्हणता येईल. स्वला महत्त्व देत

त्याला केंद्रस्थानी ठेवून पाहणे, हे झाले सवयीचे पाहणे. हे तसे नाही. पाहण्यातल्या या आमूलाग्र वेगळेपणामुळे या नोंदी विशेष, नावीन्यपूर्ण झालेल्या आहेत.

रूटीन गोष्टींपासून ते अपवादात्मक अशा सनसनाटी बाबींच्याही नोंदी यात आहेत. हे नुसतेच नावीन्य नसून ही एक आशय-सघनताही आहे. चंद्रमोहनजींचे कल्पक मुखपृष्ठ खासच !

--- ००० ---

पॅरानोया (कवितासंग्रह)

० हेमंत दिवटे ० पोपट्टीवाला प्रकाशन.

हेमंत दिवटे हे नाव सतत आघाडीवर राहून झळकत राहणारे नाव नाही. त्यामुळे, थोडी माहिती देतो. दिवटे हे ' अभिधानंतर ' या वाङ्मयीन नियतकालिकाचे संपादक होते. (त्यात त्यांच्याबरोबर सचिन केतकरही होते.) त्यावेळी ते सगळे अंक मी वाचले होते. उत्तम दर्जा आणि तसेच दर्जेदार सादरीकरण यासाठी ते लक्षात आहेत. त्यांच्या पोपट्टीवाला या प्रकाशन संस्थेतर्फे त्यांनी काही उत्तम कवितासंग्रहही प्रकाशित केलेले आहेत. ' व्हायरस अलर्ट ' या नावाने त्यांचा एक कवितासंग्रह दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे यांनी इंग्रजीत अनुवाद केलेला आहे. ही बाब त्यांचे महत्त्व जाणवून देण्यास पुरेशी आहे. शिवाय, आंतरराष्ट्रीय समुदायात कविता वाचनासाठी ज्याला निमंत्रणे येतात असा हा मराठीतला एकमेव कवी असावा. कोणतीही आक्रमकता न करता शांतपणे, संवेदनशीलपणे आपले काम करत राहणारी ही व्यक्ती आहे.

दिवाट्यांचा, ' पॅरानोया ' हा एक कवितासंग्रह अलीकडेच प्रकाशित झालेला आहे. पॅरानोया ही एक मानसिक विकृती असून तो एक रोगच आहे. हा रोग झालेल्या व्यक्तीला प्रत्येकाबद्दल अविश्वास आणि भीती वाटत असते. लोक माझ्याविरुद्ध कारस्थाने करत आहेत, ते मला मारणार आहेत, अशा प्रकारच्या भयग्रस्त मानसिक अवस्थेत ती व्यक्ती असते. आपण कधीही या ना त्या प्रकारच्या हिंसेचे शिकार होणार आहोत अशी ही दृढ मानसिक अवस्था असते. कवितासंग्रहाला दिवाट्यांनी हे नाव का दिले असावे ? त्या रोगात तर ती रोगी व्यक्ती वास्तवात नसलेल्या गोष्टींची काल्पनिक भीती बाळगत असते. इथे कोणत्या काल्पनिक भीती आहेत ? तर, मला वाटते, कवीला असे म्हणायचे आहे की ती रोगी व्यक्ती जे काल्पनिक वास्तव तयार करते तेच आजचे प्रत्यक्ष वास्तव आहे. पूर्ण समाज आणि सर्वच व्यक्ती त्या वास्तवाच्या शिकार झालेल्या आहेत. तोच रोग आता प्रत्यक्ष वास्तवावर आधारला गेलेला आहे ! हे भयानक आहे ! कुणाचाही कुणावर विश्वास नसणे आणि सर्वांनाच सर्वांची भीती असणे ! या कवितासंग्रहाचे हे शीर्षकच आजच्या जगण्यावरचे एक विदारक भाष्य आहे.

या संग्रहातल्या काही ओळी बघा -

सततच्या दहशतीची सवय एक

व्यसन हे कधीही न सुटणारं

एकदा ते लागलं तर पुन्हा कधी ते

सुटता सुटत नाही (पृ. १४)

मॅनईटर मॉबला

संपवून टाकायचाय मध्यमवर्ग (पृ. १७)

हत्या करून टाकायची

कुणाच्याही नकळत

स्वतःतल्या स्वतःची (पृ. २२)

मीही गंजत चाललोय

देशही गंजत चाललाय

जगही ...

जंग जंग

गंज गंज

(पृ. २६)

– आजच्या जगात जगणाऱ्या एका संवेदनशील व्यक्तीच्या या प्रामाणिक प्रतिक्रिया आहेत.
संग्रहाचे सादरीकरण अत्युत्तम आहे.

--- ००० ---

भगवान ट्रिप (कवितासंग्रह)

० मन्या जोशी ० पोएट्रीवाला प्रकाशन.

मन्या जोशी हा कवी मला माहीतच नव्हता. याच्या सुट्या कविता कधी कुठे दिसल्या नाहीत. कुणाच्या बोलण्या-
लिहिण्यातही याचे कुठे उल्लेख आले नाहीत. पण, हा कवितासंग्रह वाचला आणि लक्षात आले की अरे, हा तर
आजच्या पिढीचा जादूगार कवी आहे. चार चार चेंडू हवेत उडवत-झेलत राहण्याची भाषिक किमया याच्याकडे आहे.
कवितेची ही अशी भाषा मराठीत तरी मी पहिल्यांदाच पाहतो आहे. पण, मराठी साहित्य हे डोकीबंद विद्वानांसाठी
प्रसिद्ध आहे. यावर पहिला मुद्दा चर्चेला येईल तो हा असेल की मुळात ही कविताच नाहीय. मग त्याच्याहून हुशार
असा एखादा विद्वान उभा राहून म्हणेल की, अहो, कवितेचे जाऊ द्या, हे गद्यसुद्धा नाहीय. याला काही अर्थच नाहीय,
यातून काहीच पोचत नाहीय. अशा महानुभावांकडे दुर्लक्ष करूनच ही कविता वाचायला हवी. ही नव्या पिढीची नवी
भाषा आहे. आता ' भावना पोचल्या ' एवढे, इतके म्हणत बसायला कुणाला वेळ नाही आहे. ' भाषा ' म्हणणार फक्त.
लहानांची जशी निरर्थक बडबडगीते असतात ना, तशी, मी म्हणेन, ही मोठ्यांची गंभीर-उडाणटप्पू बडबडगीते
आहेत. यांत तुम्हाला सुभाषिते वा पाठांतराला गोड ओळी मिळणार नाहीत. पण, नीट वाचलेत तर आपल्या
आजच्या जगण्याचे हे ' जीवनदर्शन ' आहे. या भाषेत ' पिंजडेवाली मुनिया ' पासून अरुण कोलटकर, मन्या ओक,
पु. शि. रेगे, आनंद बक्षी, सुरेश भट, महेश भट असे अनेक संदर्भ आहेत. ही कविता लिहिणारा पर्सांना हा बऱ्यापैकी
शिकलेला आणि बहुश्रुत असा आहे. इथे टपोरी भाषेपासून विद्वज्जड भाषेपर्यंत सगळ्याची भेळ आहे. कवितेची ही
शैलीच मुळात सगळे काही सांगून जाणारी आहे. शिवाय कविता सांगेल ते वेगळे !

एक बीअर मारू

एक पिडझा खाऊ

बस लागली की

विमानात जाऊ

--- याच्यापुढे येते ---

दळू

कांडू

खेळू

आनंद

कळा

(पृ. १२४)

(आता कशाचा काही आहे का संबंध ? तर, कुछ भी चलेगा – भंगारच झालेय सगळे, मग, सलग अर्थाची चिंता कशाला ?)

आता माझी मीमांसा न देता काही ओळी देतो –

पक्षी ग्रिलवर बसतात
काळे कावळे कणखर
खिडकी लावते बाई
निसर्ग अजरामर (पृ. ३४)

एका कवितेचा शेवट –

कोणीतरी
काहीतरी
करा (पृ. ३८)
पावसा, याही देशात देव पाड (पृ. ३९)
एकाच जागी
राहा उभा
हलु डलु नको
वॅकग्राऊंड मी
बदलवत राहीन (पृ. ५८)
सेल्फी काढ
बघत बस
व्हीडिओज बनव
बघत बस
चूप चाप (पृ. ६५)
केंद्रस्थानी तू आहेस
पेरिफेरीवर दुनिया
विडयाचे सर्व रस चाखते
पिंजडेवाली मुनिया (पृ. ७०)
चकाचक बायकांबरोबर
इलेक्ट्रॉनिक क्षण
स्वस्त फोन
स्वस्त मन
युगा युगांची मनबाधा
एकदम आली भेटीला (पृ. ७२)
जीजू बोलतात
मन मार
मोठं होतं (पृ. ८०)

--- असे किती सांगणार ? ये कडू मेलुडी खाव और खुद जान जाव !

--- ००० ---

पुरोगामी म्हणजे काय रे भाऊ ?

ही पोस्ट लिहिण्यात माझा कोणताही प्रतिगामी हेतू नाही. काही शब्द वा संकल्पना यांच्याबाबत अनेकदा गोंधळ दिसतो – फक्त माझाच नव्हे तर अनेकांचा. तर यात काही स्पष्टता आणता येते का ते पाहावे, हा हेतू आहे. यात मला मुख्य प्रश्न हा पडतो की भारतीयांना आपापल्या श्रद्धा बाळगण्याचे आणि उपासनापद्धती अनुसरण्याचे स्वातंत्र्य भारतीय घटनेने दिलेले आहे. आपण यातून जादूटोणा, जारणमारण, भानामती, पशुपक्षी वा मुलेमाणसे यांचे बळी देणे, असले प्रकार वगळू. पण, निरनिराळ्या धर्मांच्या उपासना, देवदेवता वा विभूती यांच्या उपासना, वारी, यात्रा, उत्सव या सर्व बाबी मान्यताप्राप्त समजू. तर या ज्या मान्यताप्राप्त उपासनापद्धती आहेत, ज्या बुद्धिप्रामाण्यवादी वा इहवादी नाहीत, त्या अवलंबणारे लोक पुरोगामी असू शकतात की नाही ? पुरोगामी हा निरीश्वरवादी आणि बुद्धिप्रामाण्यवादी आणि कोणतीही श्रद्धा नाकारणाराच असावा लागतो का ? मान्यताप्राप्त उपासनांकडे सहानुभूतीने पाहण्यात आणि सहिष्णुता ठेवण्यात पुरोगाम्यांना अडचण नसते. कम्युनिस्टांनी त्यांच्या कार्यकर्त्यांना आणि नेत्यांना निरनिराळ्या समूहांच्या धार्मिक उत्सवांतही सहभागी व्हायला सांगितल्याची बातमी मी वाचली होती. त्यावरून हेच दिसते, असे आपण म्हणू शकतो. दुसऱ्यांच्या भावनांचा आदर राखण्यासाठी गोल टोप्या घालणे किंवा इतर धर्मीयांनी हिंदूंच्या धार्मिक उत्सवांत सहभागी होणे, हेही घडत असतेच. आता हे सर्व लोकशाहीत मते मिळवण्यासाठीही घडू शकते आणि खरोखरच ते गुण्यागोविंदाचा आविष्कारही असू शकते. की बाबा, माझी नाहीय ही उपासना पद्धती पण तुमचा आदर राखायला मला काही प्रॉब्लेम नाही, असे. तर हा आदर आणि ही सहिष्णुता मान्य पण श्रद्धावान पुरोगामी असू शकतो का, यावर जरा स्पष्टता यावी, असे वाटते.

दूसरा प्रश्न जरा वेगळा आहे. काही वर्षांपूर्वी बँकांमध्ये कम्युनिस्टांची युनियन प्रबळ होती. सगळेच त्याच युनियनचे सभासद असत. बाहेर आरेसेस वाले असणारेही इकडे या युनियनचे सभासद असत. हे थोडेफार स्वार्थासाठीच असणार. पण, मग अशा वेळी तो माणूस अर्धा पुरोगामी आणि अर्धा प्रतिगामी असतो का ? कारण आरेसेस म्हणजे प्रतिगामी असे असल्याने हा प्रश्न येतो. समजा जातवाद हा प्रतिगामी आहे तर एकीकडे मराठा महासंघ किंवा ब्राह्मण संस्था आणि शिवाय दुसरीकडे तोच पुरोगामीही, असे असू शकते का ? अशी फाटलेली माणसे पुरोगामी असतात का ? आणि ज्यांचे मेंदू असे तुकड्यातुकड्यांत विभागले गेलेले आहेत अशांना पुरोगामी नाही म्हणायचे, असे म्हटले तर एक म्हणजे पुरोगामी उरतील किती आणि त्यांची संख्या वाढायला कितपत वाव राहिल ?

तिसरा प्रश्न येतो ' बहुजनसमाज ' या नामाभिधानाचा. बहुजनसमाज म्हणजे पुरोगामी, असे सामान्यतः समजले जाते. त्यात मग श्रद्धावान वा भक्तिमार्गीही येतात. बहुजनांत मुसलमानही येतात हे आपण बहुजन वंचित आघाडीत पाहिले. बहुजनांमध्ये नेमके येतात तरी कोण कोण ? की ब्राह्मण सोडून सगळे बहुजन ? मराठा हे उच्चवर्णीयांत येतात की बहुजनांत ? की काही उच्चवर्णीयही बहुजनांत येतात ? म्हणजे मागास उच्चवर्णीय, असे काही ? वारकरी घ्या उदाहरणार्थ – ते बहुतेक बहुजनसमाजात येतात पण ते पुरोगामी असतात का ? की वारकऱ्यांत पुरोगामी आणि प्रतिगामी असे गट असतात ? बहुजन हा शब्द जातकेंद्रित असतो की दारिद्र्यकेंद्रित की फक्त ब्राह्मण नसला की तो बहुजन ? इतक्या मोठ्या जनसमुदायाने आणि एकापेक्षा एक दिग्गज नेत्यांनी सतत ब्राम्हणकेंद्रित राहणे हे, किरकोळ, शक्तिहीन लोकांना अनावश्यक मोठे फूटेज देणे नाही होत ? आणि सारखे बहुजनसमाजाला संबोधून बोलणे हे याच देशाचे नागरीक असलेल्या अल्पजनसमाजवाल्यांना दुय्यम समजणे नाही ठरत ? आणि असे करणे हे पुरोगामित्वात बसते ? (इथे, बहुजन कसे काय पुरोगामी, असा प्रश्न येऊ शकतो. उत्तर सोपे आहे. " शाहू-फुले-आंबेडकरांचा हा पुरोगामी महाराष्ट्र " असे आपण रोजच ऐकतो की नाही ? म्हणजे हा पूर्ण महाराष्ट्र पुरोगामी आहे. इथले बहुजन हे

पुरोगामी असल्याशिवाय पूर्ण महाराष्ट्र कसा काय पुरोगामी असू शकेल ? सारांश, बहुजन हे पुरोगामीच आहेत, हे सामान्यतः मान्यच असते !)

सर्वच नेते, कार्यकर्ते आणि एकूणच जनताही निवडणुकीच्या खेळात, शक्य ते सगळेच प्रतिगामी मार्ग हाताळताना दिसतात. हे पाहता, हा आख्खा देशच प्रतिगामी म्हणावा का ? की अशी शुद्ध विभागणी वर्गैरै काही नसते आणि त्या त्या वेळच्या आपद्धर्माप्रमाणे हे ठरते ? म्हणजे लोकशाही ही शासनपद्धतच प्रतिगामी असते का ? तसे असेल तर मग लोकशाही देशात पुरोगाम्यांचे गुणगान कशाला ?

मला जरा वेगळे दिसते. निरनिराळे धर्म, श्रद्धा, विचारसरण्या हे काहीही असो, प्रत्येकाचा एकेक जगण्या-वागण्याचा साचा असतो. तो साचा अनुक नकाशा आणि परिस्थिती आणि इतर अनेक परिणाम व संस्कार यांनी घडलेला असतो. प्रत्येकजण आपापली सुरक्षितता आणि जमेल तेवढे वर्चस्व मिळवणे याच्या प्रयत्नात असतो. सगळीच माणसे सुखी-दुःखी, प्रेमळ आणि रागलोभद्वेष बाळगणारी आणि थोडीफार हिंसकच असतात. आणि एकमेकांशी संघर्षातच असतात. सगळेच साचे समस्या निर्माण करणारेच असतात. यात खरा मूलभूत प्रश्न असतो तो हा की माणूस अशा साच्याशिवाय जगू शकतो का ? आणि तसा तो नसेल जगू शकत – तसा निष्कर्ष स्वीकारायचा, असे ठरले तर – माणसाला असे समस्याप्रधान जगायचा एक अभिशापच असतो, असे म्हणावे का ? आणि तसे असेल तर ‘ अभिशाप ‘ ही कल्पना प्रतिगामी की पुरोगामी ?

--- ००० ---

पुरोगामी आणि मी

‘ पुरोगामी म्हणजे काय रे भाऊ ? ‘ या माझ्या पोस्टरवर झालेल्या चर्चेनंतर असे दिसू लागले की मी प्रतिगाम्यांना पाठिंबा देऊ इच्छितो असे काहीना वाटतेय. धर्मवाद वा पुनरुज्जीवनवाद चांगला का, तर नाही, विषमता जायला हवी की नको तर होय, जायला हवी , माणसांनी संघर्षात जगणे चांगले की सौहार्दात, तर सौहार्दात – असेच मलाही वाटते, हे मी सांगू इच्छितो. फरक कुठे होतो तर धार्मिक कट्टरतेतकीच वैचारिक कट्टरताही भेद माजवणारी आणि हिंसकच असते हेही मला स्पष्ट दिसणे. त्यामुळे, पुरोगाम्यांमधले आंतरविरोध, दंभ आणि मानवी जगण्याला घातक असणाऱ्या बाबींबद्दलही लिहिले जाते. धर्मवाद ही जशी एक अंधश्रद्धा म्हणता येते तशीच वैचारिक कट्टरता हीही एक अंधश्रद्धाच असते, असे एखाद्याला दिसत असले तर त्याने ते का म्हणू नये ? पुरोगाम्यांना वाटते की सद्यस्थितीत हे काही बोलू नये, करेक्ट राजकीय भूमिकाच सर्वांनी घेत राहावे. ‘ सद्यस्थिती ‘ या प्रकाराला कधीच अंत नसतो. आणि मुख्य म्हणजे, मानवी जगणे चांगले व्हावे, याच मार्गाने सर्वांना जावेसे वाटत असले तरी आत्मकेंद्रितपणाचा सर्वांचा पाया एकच पण वेगवेगळा असल्यामुळे तसे घडू शकत नाही. आहेत किती पुरोगामी ? त्यांना एवढे महत्त्व कशाला द्यावे, हा जसा एक प्रश्न असतो तसाच काहीजण हाही प्रश्न विचारतात की आहेत किती ब्राह्मण, त्यांना एवढे महत्त्व कशाला द्यावे ? पुरोगाम्यांचा मोठा प्रॉब्लेम हा दिसतो की फक्त आपणच तेवढे डोळस आहोत आणि बाकीचे सगळे अंधळे वा गंडलेले आहेत अशी त्यांची पक्की खात्री असते. तेही इतरांप्रमाणेच खोटेपणा करतात, दुटप्पी वागतात यावर कुणी बोलणे म्हणजे जणू त्यांच्या सात्त्विकतेवर अन्याय झाला, असे त्यांना वाटते.

प्रत्येक माणूस जगताना काही आकलन घेत जात असतो. सर्वांचेच आकलन आपापल्या मर्यादेत होत असल्याने त्यात ‘ सत्य ‘ असे काही असू शकत नाही. ही जगण्यातली एक प्रमुख समस्या असते. ती भेदणे शक्य आहे का, असाही एखादा महत्त्वाचा प्रश्न एखाद्याला पडू शकतो. आहेत किती असा प्रश्न पडणारे माझ्यासारखे लोक, कशाला त्यांच्याकडूनही तुमच्या राजकीय उद्दिष्टांची अपेक्षा करता, असे मी म्हणू शकतो. पण, पुरोगाम्यांना दिसते त्यावाहेरचे कुणाला काही दिसू-जाणवूही नये, असे त्यांचे ‘ न्याय्य ‘ म्हणणे असते.

आता माझे आकलन सांगतो. मला असे दिसते की धर्म, तत्त्वज्ञान आणि विचारसरण्या हे सर्वच माणसाला चांगले जगणे प्रदान करण्याच्या बाबतीत अपयशी ठरलेले आहे. विचारसरणीही भेदाभेद, फुटीरता आणि संघर्ष यांचेच संवर्धन आणि जोपासना करत असते. याचे महत्त्वाचे कारण एकच असते की विचारसरणी ही माणसाच्या

आत्मकेंद्रिततेला कोणताच प्रश्न विचारत नाही. तुझ्या आत्मकेंद्रिततेपेक्षा माझी आत्मकेंद्रितता अधिक हितावह आहे, असेच, प्रत्येक विचारसरणीचे म्हणणे असते. हे दुष्टचक्र भेदले जाण्याची शक्यता मला फक्त कलेत दिसते. कोणतीही चांगली, सर्जक कला माणसाच्या अमुक एका आत्मकेंद्रिततेला बढावा देत नसून त्याचे भान व्यापक, समावेशक करून त्याला संवेदनशील करणारी असते. इथे हे स्पष्ट करावे लागेल की हे काम परिवर्तनवादी कला करू शकत नाही कारण ती विचारसरणीभारितच असते. हे काम करणारी कला हीच सर्जक कला असते. हे काम कला अनेक मार्गांनी, अनेक प्रकारे करत असते. इतक्या महत्त्वाच्या, मौल्यवान प्रक्रियांना अडथळे आणणे, त्यांना खोडे घालणे, त्यांची वाढच होऊ नये अशा कृती करणे ही अशी विध्वंसक कामे हे पुरोगामी म्हटले जाणारेच सर्वाधिक कट्टरपणाने करत असतात. त्यांना फक्त 'करेक्ट राजकीय भूमिका' एवढेच दिसत असल्याने कलेच्या या कार्याचे त्यांना महत्त्व तर नसतेच पण ते काही घडताच कामा नये, असेही त्यांचे प्रयत्न असतात. सांस्कृतिक क्षेत्रातल्या अनेक मोक्याच्या जागा पकडून ते हे त्यांचे जीवनकार्य करत असतात. त्यांच्या विचारांना बढावा मिळणे ही एकच गोष्ट कलेतूनही घडत राहायला हवी, असे त्यांना वाटते. म्हणजे कला ही जी एकमेव गोष्ट माणसामाणसात सौहार्द निर्माण करू शकेल असे मला दिसते त्याच गोष्टीच्या विरोधात हे पुरोगामी असतात. म्हणजेच, मला जे मौल्यवान वाटते त्याचा पाठपुरावा मी करताच कामा नये, असे त्यांचे म्हणणे असते. सगळ्यांबरोबरच सहिष्णुतेच्या गप्पा तेही मारत असतातच !

तर, असा आहे प्रश्न. मी, ज्याला प्रतिगामी म्हणतात तोही नाही आणि कलेतल्या सर्व मौल्यवान प्रक्रिया नष्ट करू इच्छिणारा पुरोगामीही नाही. आपण सगळेच एवढे सहिष्णू आहोत तर मी काय लिहिले पाहिजे याच्या कर्मठ अपेक्षा बाळगणे आणि मला सल्ले देणे, मलाच काय, कोणत्याही कलावंताला सल्ले देणे, असली कामे कुणीच करू नयेत, असे या निमित्ताने सुचवावेसे वाटते.

--- ००० ---

धर्म, परंपरा आणि पुनरुज्जीवनवाद हे बरोबर आहे असे मी कधीच म्हणत नाही -- विचारसरणीची कोणतीही कट्टरता ही धार्मिक कट्टरतेसारखीच वाईट आणि हिंसक असते, हे मात्र म्हणतो. हा गंडलेला आणि तो न गंडलेला असे काही नाही. वैचारिक निराकरणेच नाहीत हिंसकपणावर -- ही मांडणी गंडलेली कशी ते स्पष्ट करा.

जरा अधिक स्पष्ट करतो -- मला असे दिसते की मानवी समस्यांच्या बाबतीत धर्म, तत्त्वज्ञान आणि विचारसरण्या हे सर्व अपयशी ठरलेले आहेत. आता शक्यता फक्त कलेत आहे. कलेतूनच संवेदनशीलता आणि व्यापक, समावेशक भान हे शक्य आहे. परिवर्तनवादी कला नव्हे -- ती विचारसरणीतच येते. तर या कलेच्या सर्जक प्रक्रियांत अडथळे आणणारे, खोडे घालणारे, त्यांची हेटाळणी करणारे हे प्रामुख्याने पुरोगामी म्हटले जातात ते आहेत. त्यामुळे साहजिकच त्यांच्या मठपणाबाबत अधिक बोलले जाणारच. पुरोगामी हा विचारसरणीचाच भाग आहे. माझे बोलणे, लिहिणे हे माझ्या आकलन-प्रक्रियेतूनच येणार. त्याला कुणी गंडलेले म्हटले तरी हरकत नाही. यात वाद घालून कुणी कुणाला काही पटवून देण्याचा प्रश्न नाही. कुणी म्हणेल, वा, करेक्ट आहे, कुणी म्हणेल, हे सगळे मठ फालतू आहे ! दोनो चलेगा !

खरे तर या प्रश्नांची उत्तरे वरील पोस्टमध्ये आहेतच -- माणसाच्या जगण्याच्या बाबतीत वेगवेगळ्या आकलनातून, तरीही चांगल्याच हेतूने, कृती चालू असतात. वैचारिक करेक्ट असणे हेच फक्त काहींना दिसते आणि तेच, तेवढेच महत्त्वाचे असे त्यांना वाटते. कला ही वैचारिक मर्यादेत चालणारी बाब नाही. वैचारिक मार्गाने माणसामाणसात सौहार्द कधीच तयार होणे शक्य नाही. कलेचा मार्ग ही एकच शक्यता समोर दिसते. तो अत्यंत मौल्यवान मार्ग नष्ट करण्याच्या कृती कोण करते ? सिलेक्टिव्ह टीकेचा प्रश्नच नाही -- कलेला स्वतंत्रपणे, मोकळेपणाने काम करता यायला हवे -- राजकीय कृतीपेक्षा हजार पटींनी हे महत्त्वाचे आहे. तरीही, राजकीय कृतीच फक्त महत्त्वाची असे ज्यांना वाटते ते तसे करत राहातातच ना. कलेत सामाजिक, राजकीय, वैचारिक असे वेगळे काही काढता येत नाही --

तो व्यापक, समावेशक आवाका असतो. राजकारणात हे वेगळे काढले जाते. त्यामुळे, कोणताही राजकीय पवित्रा हा करेक्ट वगैरे असू नाही शकत -- तो सर्जक मानवी जगण्याच्या विरोधातच असतो.

सगळे सविस्तर सांगून झालेले आहे, तरीही हेच मनात येत असेल तर तो माझा दोष नाही. धर्म, तत्त्वज्ञान आणि विचारसरण्या अपयशी ठरलेल्या आहेत. फक्त कलेतूनच काही भले होण्याची शक्यता आहे. कोणतीही वैचारिकता ही भेद माजवणारी आणि हिंसकच असते. कला व्यापक आणि समावेशक भान देणारी असते. (यात परिवर्तनवादी कला येत नाही कारण ती विचारसरणीचाच भाग असते.) राजकारणापेक्षा कला हजार पटींनी महत्त्वाची आहे. तीच नष्ट करण्याचे ज्यांचे प्रयत्न चालू आहेत त्यांच्यावर रोख असणारच ना ! आणि आहेत किती माझ्यासारखे लोक -- असू द्या ना ! पुरोगामी हे इकडेतिकडे पुरोगामी वगैरे असतात पण, साहित्य, कला यांत तद्दन प्रतिगामी असतात. आधुनिक सर्जकतेच्या प्रक्रिया, अभिव्यक्ति पद्धती यांत त्यांना शून्य इंटरेस्ट असते, त्यामुळे, समजतही नाही काही. आपल्याला ज्याचे महत्त्व वाटत नाही वा जे समजत नाही ते नष्ट करा असे त्यांचे विचार दिसतात. त्यांच्या दृष्टीने, ही राजकीय भूमिका की ती यांतून निवड करायची असते -- माझ्या आकलनात, राजकीय भूमिका की साहित्य-कला यांतून निवड करायची असते. सगळ्या राजकीय भूमिका माणसाच्या जगण्यातल्या सर्जकतेच्या विरोधातच असतात. या उपर माझ्या पोटात आरेसेस आहे असे कुणाला वाटले तर त्याची मी चिंता करू शकत नाही.

मी माझ्या क्लॅरिटीने लिहितो -- कोणतीही राजकीय भूमिका मांडत नाही -- पण, पुरोगामी म्हटल्या जाणाऱ्या लोकांच्या , माझ्या मते इथल्या समाजाच्या दृष्टीने अति-महत्त्वाच्या अशा बाबतीतल्या, विध्वंसकतेबद्दल लिहिल्याने ते कुणाच्या हातचे कोलीत ठरत असेल तर त्याला मी काय करणार ? -- ते असो. तुम्ही वर उल्लेख केलेली ' फट ' कथा पीडीएफ असेल तर प्लीज द्या ना पाठवून.

मुक्काम पोस्ट सांस्कृतिक फट (कथा)

--- सतीश तांबे.

सतीश तांबे यांची कथा ख्याल गायकीसारखी असते -- धिम्या दमदारपणाने वाटेत येणारा राडारोडा, पानेफुले वगैरे वाहून नेत जाणारी. कथेचा विषय-आशय चहूवाजूंनी पाहात त्याला सर्वांगीण अभिव्यक्ती देणे, ही त्यांच्या कथेची खासियत असते. ' मुक्काम पोस्ट सांस्कृतिक फट ' ही त्यांची कथा तशीच आहे. तांबे हे कथाकार म्हणून व्यक्तिगत मतमतांतरे व्यक्त करत नसून मानवी समस्यांचे दर्शन घडवतात, असे मला वाटते. कथा आधुनिक विदीर्णतेतून येते की एखाद्या एकसंध भानातून हा मला एक गौण मुद्दा वाटतो. कारण कथेची गुणवत्ता त्यावर अवलंबूनच नसते. या कथेत अशीच एक गुणवत्तेशी संबंधितच समस्या आहे. एके काळी मराठी साहित्यात दलित-शोषित-वंचित-पीडित अशा व्यक्तींच्या, समूहांच्या साहित्याचा एक लोंढाच आला होता. मराठी साहित्यविश्व ढवळून निघाले होते. मानवी जगण्यातले एक वेगळेच जग साहित्यात येत होते. त्याचे नावीन्य आणि धक्केही साहित्याची निकोपता वाढवणारे होते. पण कालांतराने त्यात साचलेपणा येत गेला आणि त्यातली जान कमीकमी होत गेली. तरीही, साहित्यात आलेल्या एका मोठ्या समूहाची त्या क्षेत्रात एक सत्ता निर्माण होत गेली. ' तशा ' नसलेल्या साहित्याला आणि लेखकांना नामशेष करणे घडू लागले. त्यातून मग लेखकांना ' स्ट्रॅटेजिक ' (डावपेचात्मक) वागण्याची गरज निर्माण होऊ लागली. आपल्याला लिहायचेय तेच लिहायचे पण बाहेर आपण ' त्यांच्यापैकीच ' असल्याचे दाखवणे महत्त्वाचे ठरू लागले. या कथेतला ज्येष्ठ लेखक हा मुळात भणगे या आडनावाचा आहे. पण, एका क्षणी त्याला ही

आयडिया सापडते की भणगे ऐवजी ' भणगे ' असे नाव धारण करावे ! तो म्हणतो की या एका अनुस्वाराने खूप फरक पडला ! ही आपल्या साहित्य विश्वावरची एक प्रचंड अन्वर्थक उपरोधिका आहे.

आयुष्य तर मध्यमवर्गीय म्हणावे असे गेलेय – जातेय तर वंचित मसाला आणणार कुठून ? त्या बाबतीतलेही खूप तपशील या कथेत आहेत. या कथेतला तो थोडाफार मान्यताप्राप्त लेखक तीतल्या एका होऊ घातलेल्या लेखकाला म्हणतो की त्याची अवस्था ना घरका ना घाटका अशी झाली ! पण, इलाज नाही. ते जग आणि हे जग यांत एक सांस्कृतिक फट निर्माण करायची आणि त्या फटीत मुकाम करून लिहायचे, हाच मार्ग ! “ गेल्या काही वर्षांमध्ये हालअपेष्टा, शोषण, अवहेलना, दारिद्र्य यांची रट लावल्याशिवाय इथे लेखक म्हणून उभं राहणं अवघड होत चाललं आहे दिवसेंदिवस ! “ असे तो ज्येष्ठ लेखक म्हणतो. ' वास्तव वडापाव ' हा या कथेतला प्रकार मुळातूनच वाचावा असा आहे. “ साहित्याचा कला म्हणून विचारच नाही आहे या स्वतःला लेखक म्हणवणाऱ्या बहुतेकांकडे. हे साले अनुभवांचे लेखनिक आहेत. “ असे एक जहाल वाक्य या कथेत आहे.

तो लेखक, साहित्य हे ' रचले ' पाहिजे, असे म्हणतो. मला असे दिसते की त्याचा अर्थ, नुसताच अनुभव परावर्तित करणे महत्त्वाचे नसून त्याच्या आकलनाची सर्जक प्रक्रिया साहित्यात यायला हवी, असे त्याला म्हणायचे आहे. साहित्य संमेलनात त्याच त्याच घिस्यापिट्या चर्चा करत राहण्यापेक्षा या कथेवर एक परिसंवाद घेतला तर तो मराठी साहित्याचे खूप काही भले करू शकेल, असे वाटते.

--- चं . प्र . देशपांडे.

--- ००० ---

अध्यात्म म्हणजे काय रे भाऊ ?

' अध्यात्म ' या शब्दाला हिडिसफिडीस करायची हल्ली एक फॅशनच पडलीय. कुणी म्हणते, अध्यात्म म्हणजे आत्म्याचे ज्ञान, कुणी म्हणते आत्म म्हणजे स्वतः या अर्थी आत्मज्ञान, कुणी म्हणते की धर्माचे ज्ञान, कुणी म्हणते की जगाच्या मूळ सर्वव्यापी चैतन्याचे ज्ञान. कुणी म्हणतो की ते धर्म, आत्माबित्मा सोडूनच द्या, ते सगळे काल्पनिक असते, नाही ते भ्रम नकोत. आणि आत्मज्ञान कसले ? आपण जे आहोत ते आहोत – ते दिसतेच, समजतेच आपल्याला – याहून अधिक आत्मज्ञान म्हणजे, शरीरात हाडे किती आहेत, रक्त किती आहे, ते समजा – ते कळतेच शरीरशास्त्रातून ! आणखी काय, कसले ज्ञान ? यावर थोडा विचार करू. माणूस एका भूभागावर जन्माला येतो, पुढे त्याच्यावर बिंबवले जाते की हा भूभाग म्हणजे भारत आहे. तू भारताचा नागरीक आहेस. त्याच पद्धतीने तो हिंदू वा मुसलमान असल्याचेही त्याच्यावर बिंबवले जाते. अशा गोष्टींमुळे अर्थातच माणसामाणसांत अंतर तयार होते, एक दूरी तयार होते, विभाजन तयार होते. हे फक्त एवढ्याचमुळे नाही घडत. त्याचे दिसणे आणि वैचारिक-मानसिक असणे हे सर्वच विभागणारे असते. त्यामुळे, सर्वांचेच जगणे संघर्षमय, युद्धमय, एकमेकांची छळणूक करणारे, एकमेकांवर अन्याय करणारे, असे होते. आपण ' जे आहोत ते आहोत ' म्हणजे हे असते सगळे. धर्म, भाषा, संस्कार, परिस्थिती, जगण्यात आलेली माणसे, घडलेले प्रसंग – हे सगळे मिळून असतो आपण. आणि आपली जनुकरचना, हे आणखी एक अलीकडे माहीत झालेले. हे सगळे विभाजन करणारेच असते. मग माणूस, ' मजहब नाही सिखाता आपसमे बैर रखना, ' वगैरे गाणी रचू-म्हणू लागतो. एखादा बुद्धिप्रामाण्यवादी, विवेकी माणूस म्हणतो, ' माणसा माणसा माणूस हो ! ' आणि आपण किती सर्वांच्या हिताचे बोलतो-वागतो, असे त्याला वाटत राहते. तरीही, ' आपण जे आहोत ते आहोत ' म्हणजे हजार प्रकारचे विभाजन, हे त्याला समजून घ्यावेच लागते ! अरे, तू म्हणतोस की माणूस होणे महत्त्वाचे, पण, तो म्हणतो, हिंदू होण्याशिवाय तरणोपायच नाही, आणखी कुणी म्हणतो, कम्युनिझम हेच एकमेव उत्तर ! एका मानसिक अवस्थेत सगळी माणसे येणे हे कधीच शक्य नसते. त्यामुळे, शिरकाण, वर्चस्व, अन्याय हे सर्व अटळच बनते. कसले आत्मज्ञान – जो है सो है – असे म्हणणाऱ्याला हे सर्व मान्यच असते. धर्मवादी

आणि विचारसरणीवाले यांनाही हे मान्यच असते. मग काय, आयुष्यभर बॉबलत हिंडत राहणे, हेच जगणे ? सगळ्यांचा, इतरांना बदलण्यावर, इतरांच्यात परिवर्तन करण्यावर किंवा सर्वांच्या हितासाठी विरोधकांना सक्ती करण्यावर विश्वास असतो. तसे त्यांचे प्रयत्नही असतात. अशा उदात्त ध्येयासाठी ते पूर्ण आयुष्य खर्चायलाही तयार असतात. सगळ्यांना ' सत्य ' पटले की इथे स्वर्ग अवतरेल, असे त्यांना वाटते. तशी त्यांची खात्रीच असते. ते सोडून इतर लोक मूर्ख असणे एवढाच खरे तर प्रॉब्लेम असतो ! व्यक्तिव्यक्तीतल्या संबंधातही, एखादी व्यक्ती आवडली की तिच्यावर स्वामित्व असायची गरज वाटणे, त्यातून भीती, मत्सर, द्वेष, हिंसा यांची निर्मिती होणे हे या सर्वच आदर्श, महान, उदात्त लोकांमध्ये सारखेच आणि समानच घडत असते. माणूस मोदीभक्त असो की मोदीद्वेषा हे सगळे दोघांचेही एकसारखेच असते.

अगदी फारच इहवादी आणि बुद्धिवादी असतील त्यांना फार तर याबद्दल प्रश्न पडत नाहीत असे समजू जे आहे ते माणसाचे हे गटारी जगणे आहे आणि ते तसेच असणार, हे मान्य करण्याची हिंमत त्यांच्यामध्ये असते कारण त्यांनी स्वतःला तसे शूरवीर घडवलेलेच असते. पण, खूप लोक असे नसतात. त्यांना प्रश्न पडतात. हे कसले जगणे, असे त्यांना वाटते. यातून सुटण्याची शक्यता असेल का, असे विचार येतात. त्यातूनच मग, बुद्ध, तुकाराम, जे. कृष्णमूर्ती घडतात. तेही या जगाबाहेरून कुठून आलेले नसतात. आणि या जगाबाहेरचे, काल्पनिक, भ्रमाचेही बोलत नसतात. माणसाचे जगणे असे का होते आणि त्यातून तो बाहेर कसा पडू शकतो, हे ते सांगतात. ते नुसतेच काही बौद्धिक वा मेंदूला वळण लावणारे वगैरे काही नसते. त्या अर्थाने आपल्या जगण्यातल्या सवयीतले नसते. त्याला आपण अध्यात्म म्हणू शकतो. स्वतःच्याच वैचारिक-भावनिक- मानसिक तुरुंगातून बाहेर पडण्याच्या शक्यतेबद्दल ते बोलत असतात – तेच अध्यात्म.

हेच काम सर्जक कलाही करत असते. अनेक महत्त्वाचे कलावंत म्हणून गेलेले आहेत की कला ही आत्मकेंद्रित कृती नसते. ती व्यापक, समावेशक भानाची प्रक्रिया असते. वैचारिक, परिवर्तनवादी वा हेतूप्रेरित कला, अर्थातच, हे काम नाही करू शकत. कारण ती कलावंताच्या तुरुंगातूनच घडणारी कृती असते. तीत स्वातंत्र्य नसते. माणसाला अशा व्यापक भानाची समज येणे हीच फक्त त्याच्या जगण्यातली मूल्यात्मकता असू शकते. तेच त्याचे स्वातंत्र्य असते. स्वातंत्र्ययुक्त कला अध्यात्मिक असते आणि तीही परलोकवादी नसून इहवादीच असते, हे समजून घ्यायला हवे.

--- ००० ---

समाज म्हणजे काय रे भाऊ ?

“ अरे, परवाच तुझी आई वारली ना मूर्खा, आणि लगेच आज कामावर येतोस ? ! चल, जा घरी – दिवसविवस झाल्यावर ये – “ असे म्हणत बँकेच्या एका छोट्या शाखेच्या शाखाप्रबंधकाने कामावर आलेल्या त्याच्या शिपायाला सुनावले. याचीच एक सर्वांच्या आयुष्यात सतत ठाण मांडून बसलेली एक आवृत्ती म्हणजे ' लोक काय म्हणतील ' हे दडपण. यातले लोक म्हणजेच समाज. व्यक्ती जशी एकेक जिवंत अस्तित्वात असते तसा समाज हा एखादा मोठा गंडा वा हत्ती या रूपात अस्तित्वात नसतो. समाज म्हणजे व्यक्तीव्यक्तीतले संबंध. हे व्यक्तींनी आपापल्या कल्पनांनी घडवलेले असतात. माणसाला सतत सुरक्षितता हवी असते, त्यामुळे तो अमुक अमुक कल्पना मानणाऱ्या व्यक्ती असा एक समूह म्हणून एकत्र असू इच्छितो. यातूनच एक सामाजिकता तयार होते. नीती-अनीती, एकनिष्ठ-व्यभिचारी, निस्पृह-भ्रष्टाचारी, न्यायी-अन्यायी, दुष्ट-सुष्ट, प्रतिगामी-पुरोगामी, वगैरे यातूनच जगण्या-वागण्याचे एक मॉडेल तयार होते. हे एवढेच नसते. आपले मॉडेल टिकवणे, सत्य म्हणून त्याला बढावा देणे, इतर मॉडेल्सबरोबर त्यासाठी पंगा घेणे, संघर्षात राहणे, हेही त्यात अध्याहूत असते. शिवाय, वर्चस्ववादी असणे, आपमतलबी असणे, महत्त्वाकांक्षी असणे, यशपूजक असणे, स्पर्धा करणे, विरोधकांना नामोहरम करणे, अशा अपेक्षांचे जंजाळही समाज या पॅकेजमध्ये असते. स्थितिशील असण्यात माणसाला सुरक्षित वाटते. समाज हा थोडा थोडा बदलत असला तरी प्रामुख्याने तो

घट्ट स्थितिशीलच असतो. व्यक्तीही स्थितिशील असण्याच्या प्रयत्नातच असते. पण व्यक्तीची स्थितिशीलता आणि समाजाची स्थितिशीलता यांत फरक असतो. त्यामुळे, व्यक्ती आणि समाज यांत सतत एक संघर्ष सुरू असतो. शिवाय समाजा-समाजांत संघर्ष असतातच. मानलेले आदर्श आणि प्रत्यक्ष जगणे यांतल्या अंतरांमुळेही जगणे सतत संघर्षात असते. संघर्षात असणे म्हणजे परिपूर्ण, समाधानकारक नसणे, अपूर्णतेच्या असमाधानात, त्रासात वा क्रोधात असणे. अशा या जडजंवाली जगण्यात सर्वच व्यक्ती तोल हरवून बसलेल्या असतात वा विकृतही होतात. समाज म्हणजे अशा सर्किट व्यक्तींचा समूह असतो. समाज आणि व्यक्ती अथवा व्यक्ती आणि व्यक्ती यांतल्या सततच्या अटळ संघर्षांमुळे कुणीच कुणाला सुखाने, सहज जगू देत नाही. व्यक्तीला सुरक्षितता हवीही असते पण सततच्या संघर्षमयतेतून सुटकाही हवी असते – हा आणखी एक संघर्ष जगण्याचा एक स्थायीभाव होऊन बसलेला असतो. द्वेष करू नये, असे तत्त्व व्यक्ती बोलते पण त्या तत्त्वाचे ती भाग पाडते – धर्मद्वेष वाईट पण जातिद्वेष चांगला किंवा उलट अशी उपतत्त्वे तयार होतात. आपले वैचारिक आदर्श ठरलेले हवेत, असे म्हणतानाच आपल्या विरोधी आदर्शांना हरवण्यासाठी वेगळ्या आदर्शांशी तडजोडी केल्या जातात. त्यांचेही वेगळे ताण निर्माण होतात.

मुळात प्रत्येक व्यक्तीचा जगण्याचा एक साचा तयार झालेला असतो. तिची जनुकरचना, कुटुंब, भाषा, संबंदात येत गेलेली माणसे, सुखदुःखांच्या, मानापमानांच्या स्मृती अशा असंख्य परिणामांनी युक्त ते साचे असतात. कोणतेही दोन साचे एकसारखे नसतात. त्यामुळे व्यक्तीव्यक्तींमध्येही संघर्ष असतात. आणि शिवाय व्यक्ति-समाज हे संघर्ष चालू असतातच. तर एकूण या अशा सर्व आदर्श प्रकारांनी माणसाच्या जगण्याचा गच्चाघोळ किंवा चोंबाळे किंवा जांगडगुत्ता किंवा मांजरसुंवा झालेला असतो ! आणि तो सुखावाह नसतो ! यातून सुटका व्हावी यासाठीही माणसाचे प्रयत्न चालू असतात. धर्म, तत्त्वज्ञान, विचारसरणी, विज्ञान अशा मार्गांनी ते प्रयत्न घडत असतात. आणि असेही कळत असते की हे सर्व मार्ग अपयशी होताहेत. या प्रकारात माणूस हा व्यापक, समावेशक, प्रवाही भानापासून दुरावत जातो, संकुचित होत जातो आणि अर्थातच दुःखी होत जातो.

इथे कलेचा संबंध येतो. आता हे एकच माध्यम असे शिल्लक आहे की ज्यातून माणसासाठी व्यापक, समावेशक, प्रवाही भानाची शक्यता आहे. स्वतःच्या साच्यातून मुक्त होऊन लिहिणारे काही कलावंत असतात. तुकाराम म्हणतो, ' परी त्या विश्वभरे बोलविले ', गाओ याला distanced gaze (दूरीभावातून पाहणे) म्हणतो, वर्डस्वर्थ याला recollected in tranquillity (शांततेत स्मरलेले) म्हणतो, टी . एस. एलियट याला escape from personality (व्यक्तित्वमुक्ती) म्हणतो – अशा प्रकारे जगातल्या अनेक कलावंतांनी या सर्जक प्रक्रियेची मूल्यात्मकता व्यक्त केलेली आहे. माणसाचे सवयीतले व्यक्ति-समाज टाइप जगणे हे माणसामाणसात कधीच सौहार्द निर्माण करणे शक्य नाही, हे लक्षात घेतले तर अशा कलेतल्या सर्जकतेचे महत्त्व लक्षात येईल. आता तर्काने पाहिले तर या सर्जक प्रक्रिया सर्वच माणसांना ' विरोधी ' वाटू शकतात. पण, खूप माणसे कलेतल्या या स्वातंत्र्याच्या, सौहार्दाच्या शोधात असल्याने त्यांना हे क्षेत्र मौल्यवान वाटत असते. समूह म्हणून पाहिले तर धर्म, जात, भाषा यांच्या अस्मितेचे जे समूह असतात ते त्यांच्या भावना दुखावणारे काही घडले तरच अशा कलाप्रक्रियांच्या विरोधात फणे काढतात. एरवी त्यांना त्यात काही रस नसतो, समजतही नाही आणि ' चालू दे ' असे ते अलिप्त राहतात. प्रश्न येतो तो ' पुरोगामी ' म्हटले जातात त्यांचा. कला हे माध्यम म्हणजे त्यांच्या सामाजिक-राजकीय उद्दिष्टांचे हत्यार म्हणूनच वापरले गेले पाहिजे, असा त्यांचा हट्टाग्रह असतो. ते माध्यम तसे न वापरणारे सगळे त्यांना असंवेदनशील आणि भरल्या पोटी करमणूक करणारे वाटतात. त्यामुळे, कलेतल्या सर्जक प्रक्रियांत त्यांना इंटरेस्ट नसते, परिणामतः त्यातले काही समजतही नाही आणि त्यांच्या मूळ उद्दिष्टाशीच त्यांना त्या विरोधीही वाटतात. म्हणजे मुळात विरोध आणि समजत नसल्याने येणारा न्यूनगंड अशा दोन कारणांनी ते लोक कलेतल्या सर्जक प्रक्रिया नष्ट करायच्या प्रयत्नात असतात. आपल्याकडे पाहिले तर अध्यक्ष कोण असावे, परिसंवाद कोणते घ्यावेत, पुरस्कार कसे दिले जावेत, परीक्षणे कशी यावीत – अशा बाबींवर सध्या अशा लोकांचा ताबा असल्याचे दिसते. साहित्य संमेलन ही मुळातच एक उत्सवी आणि उथळ गोष्ट राहात आलेली आहे. पण हीही त्यांना त्यांच्या उद्दिष्टांसाठी वापरायची असते. संमेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणात कलेतल्या सर्जक प्रक्रियांना जागाच मिळू नये, असे त्यांचे प्रयत्न असतात. त्यासाठी

ते सामान्यतः पुरोगामी अध्यक्षच निवडतात, म्हणजे ते फक्त राजकीय भाषण ठोकून कलेतल्या सर्जकतेला बाहेर ढकलून देऊ शकतात. पण, लाजेकाजेस्तव का असे ना, मध्येच एखादा बिनपुरोगामी किंवा बिनराजकीय असा अध्यक्ष त्यांना निवडावा लागतो. त्यातही एक अध्याहृत व्यूहरचना असते. आताचेच बघा. नारळीकर हे नाव सामान्यतः सर्वमान्य आहे कारण विज्ञान क्षेत्रातल्या त्यांच्या जागतिक कामामुळे ते आदरणीय आहेत. पण, ते कलेतल्या सर्जक प्रक्रियांकडे कितपत लक्ष देत असतील, त्यांबद्दल कितपत बोलू शकतील, असा विचार करून बघा. कलेतल्या सर्जक प्रक्रिया हद्दपार होणे हे असेही घडणार आहे. आणि असे जर असेल तर, नारळीकरांबाबत सामान्यतः लोकांत असणाऱ्या आदराचा हा एक राजकीय वापर करण्याचा धूर्त डाव म्हणता येतो. असला तर असू दे, असेच मीही पाहिले असते, पण माझ्याच काही मित्रांनी कुतूहल म्हणून काही प्रश्न विचारल्याने जरा सविस्तर लिहिले आहे.

व्यक्तीव्यक्तींमधले संबंध निकोप आणि सौहार्दपूर्ण होण्यासाठी व्यापक प्रवाही भानाची आवश्यकता असते. आपले सगळ्यांचे जगणे तसे असावे असे वाटणारे माझ्यासारखे आणखीही काही असतीलच. त्यांच्या मूल्यात्मकतेला वाव देणारे कुणीतरी लिहायला हवे, म्हणून मी लिहितो, इतकेच. बाकी मला योग्य वाटते ते काम मी कलाक्षेत्रात करत असतोच. तिकडे कुणी लक्ष देवो वा ते कचऱ्यात टाको, त्याची मी काळजी करत नाही. आता हे सगळेच काहींना त्यांच्या विरोधातले आहे असे वाटून राग येऊ शकतो. पण, सगळ्यांचेच विचार अर्धवटच असतात, अंतिम सत्य कुणाकडेच नसते, हे समजणारे आपण सर्वजण असल्याने, 'सहिष्णुता' हा एक समान धागा आपल्यांत आहे. त्याचा लाभ मलाही मिळावा, हीच नम्र विनंती !

--- ००० ---

एकांकिका लिहिणे मुळीच डोक्यात नव्हते -- ' रंगवाचा ' च्या वामन पंडितांच्या पाठपुराव्यामुळे लिहिली गेली

-- ' खुल्लम खुल्ला ' !

--- ००० ---

पायऱ्यांचा गेम (कवितासंग्रह)

--- प्रणव सखदेव --- अमलताश प्रकाशन.

प्रणवच्या या कवितासंग्रहातल्या ' खोली ', ' सूर्याचा घोडा ', ' कोरी जागा ', ' सर्वायवळ ', ' मी कोण ', ' एकरूप लँडस्केप ' अशा काही कविता मला विशेष आवडल्या. कोणत्याच कवीच्या सर्वच कविता सारख्याच उंची-खोलीच्या नसतात. पण, मी इथे एक वेगळीच खास बाब निदर्शनाला आणू इच्छितो. एकच अनुभव वेगवेगळ्या

स्थळकाळभाषेत कसा व्यक्त होतो ते पहा -- आधी ' कोरी जागा ' ही प्रणवची कविता बघा --

कोरी जागा

आज मी असतो असा

तसा काल नसतो कधी

उद्याही नसतो असणार

खरंतर,

काल म्हणजे गेलेला, संपलेला.

' काल ' असं काही नसतं

त्यामुळे ' कालचा मी ' पण गेलेला, संपलेला.

' उद्या ' म्हणजे मनाचा खेळ, मनाचा कल्पनाविलास.

‘ उद्या ’ नसतो.
त्यामुळे ‘ उद्याचा मी ’ पण मनाचा खेळ, मनाचा कल्पनाविलास.
‘ उद्याचा मी ’ पण नसतो.
स्मरणाचा आणि कल्पनेचा
वापर करून तुलना केली
तर कालचा मी
उद्याचा असणारा मी
आजचा मी
एकसारखे नसतात
म्हणजे ‘ मी ’
असा कोणीच नसतो
म्हणजे
‘ मी ’ ची जागा कोरीच सोडायला हवी.
--- आणि या कवितेबरोबर निकॅनोर पाराची ही कविता वाचा --

The Last Toast
by Nicanor Parra
Whether we like it or not,
We have only three choices:
Yesterday, today and tomorrow.
And not even three
Because as the philosopher says
Yesterday is yesterday
It belongs to us only in memory:
From the rose already plucked
No more petals can be drawn.
The cards to play
Are only two:
The present and the future.
And there aren't even two
Because it's a known fact
The present doesn't exist
Except as it edges past
And is consumed...,
like youth.
In the end
We are only left with tomorrow.
I raise my glass
To the day that never arrives.
But that is all

we have at our disposal.

--- एकाच प्रकारचा आशय दोन कवींना कसा वेगवेगळा दिसतो ते आहे ना खास इंटररेस्टिंग ?

--- ००० ---

96 मेट्रोमॉल (कादंबरी)

--- प्रणव सखदेव -- रोहन प्रकाशन.

विष्णुमय जग म्हणतात तसे आता वस्तुमय जग झालेले आहे. माणूस आणि वस्तू यांचे अतूट संबंध हा विषय. पण इथे वस्तू या वस्तुरूप नुसत्या न राहता सजीव अस्तित्वे होतात. आणि अशा कल्पनेने निर्मिलेल्या जगात माणूस आणि वस्तू यांतही रागलोभ, सुखदुःख, भीतीधाडस यांची घटनामालिका आकार घेत जाते. अशा प्रकारची ही काल्पनिका मराठीत तरी पहिलीच असावी. वस्तू, साधने, उपकरणे, यंत्रे यांचे हे भरगच्च जग आहे. मला एक कबूलच करावे लागेल की यांतल्या बऱ्याच वस्तू आणि तांत्रिक बाबी या माझ्या आकलन-कक्षेतल्या नाहीत. त्यामुळे, लेखकाबद्दल आदर वाढला तरी मला तो एक अडथळाच ठरला. तरीही रेटून मी वाचलीच ही कादंबरी. माणसाने वस्तूंच्या इतके अधीन व्हावे की जणू जिवंत व्यक्तींप्रमाणे त्या वस्तूंनी माणसाच्या जगण्याचा कडा घ्यावा, हे आजच्या जगण्याचे भयानक सत्य ही कादंबरी मांडते. तेही कोणताही सनसनाटीपणा न करता – जणू काही एखादी साधीशी गोष्ट सांगणेच चाललेले आहे !

तरीही, मला येत असलेल्या उपरोल्लेखित अडथळ्यामुळे माझ्या मनाने एक वेगळाच मार्ग काढला. की बाबा, ठीक आहे ना, पहिल्या ४०-५० पानांत कळले की काय चाललेय ते – हेच आणखी ८०-९० पाने कशाळा ? घटना असतील वेगळ्या, पण हेच ना ! समजले ना ! आणि असे म्हणतच पुढची पाने मी रिचवत गेलो.

माझ्या मर्यादा लक्षात घेऊनही मला असे वाटले की पुढे पुढे हा प्रकार कल्पनेच्या नावीन्यातच अडकत गेला.

त्यामुळे, यातल्या बऱ्याच सखोल शक्यता आवाक्यात यायच्या राहून गेल्या. सारांश, खूप लांबवर जाऊ शकेल असे वाटलेली झेप जरा अलीकडेच पडली, असे वाटले. पण अशी झेप घेण्याचा जबरदस्त प्रयत्न म्हणून मराठीत हे एक अपवादात्मक काम ठरेल, हे नक्की.

हा अभिप्राय मी माझ्या आकलनाच्या स्पष्टतेतून खरेच देतोय का, ही शंका आहेच मनात !

--- ००० ---

मुक्काम पोस्ट सांस्कृतिक फट (कथासंग्रह)

--- सतीश तांबे – रोहन प्रकाशन.

‘ सूर्याचिया परी । तुका लोकीं क्रीडा करी ॥ ’

--- तुकाराम.

“Life is not a problem to be solved, but a reality to be experienced.”

— Soren Kierkegaard

वरील दोन्ही भाषिते एकत्र केल्यावर जे समजते ती आहे या सर्व कथांमागची मर्मदृष्टी. या कथांमध्येही पात्रे आहेत, त्यांची सुखदुःखे आहेत, त्यांच्याही आयुष्यांत ताणतणाव, गुंताडे आहेत, संघर्ष आहेत, हिंसाही आहे, पण तरीही, लेखक याचा कोणताही प्रभाव न घेता लिहितो आहे, हे जाणवत राहते. त्यामुळे, या कथा ना कोणत्या सुखदुःखांचा प्रत्यय देणाऱ्या आहेत ना कोणता मूड तयार करणाऱ्या. जगण्याच्या एकूण जंजाळातून हा लेखक सहज विहरत

असल्याचे वाचकाला जाणवत राहते. या अर्थाने ही लेखकाची एक सहज पण गंभीर क्रीडा ठरते. यांतल्या पात्रांनाही अनेक समस्या आहेत, त्यांची निराकरणे देणे वा त्यांचा न्यायनिवाडा करणे हा इथे हेतूच नाहीय. कारण अर्थातच सर्व काही इतके जटिल आणि इतक्या प्रभावांनी युक्त आहे की त्याची सोडवणूक वा निष्कर्ष अशक्यच ठरावेत. एका सखोल परिपक्वतेने जगण्याकडे पाहणारी ही दृष्टी आहे. ही क्रीडा म्हणजे, ' शतदा प्रेम करावे ', ' प्रेम कर भिल्लासारखं ' किंवा ' फक्त लढ म्हणा ' अशी बावळट-उथळ नाही. जगण्यात एखादा सल्ला अंमलात आणणारी ही क्रीडा नाही. हा, कीर्किगार्ड म्हणतो तसा जगण्याचा समग्रतेने घेतला जाणारा अनुभव आहे. मानवी जगण्याचा व्यापक आवाका घेत जाणारी ही मर्मदृष्टी आहे. या कथांची निवेदनशैलीही या दृष्टीतून येणारीच आहे. घटनांचे सर्व तपशील आणि त्यांतले सर्व प्रभाव यांची दखल घेत हे निवेदन जाते. त्यामुळे ते सविस्तर आणि काही वेळी पाल्हाळीकही वाटू शकते. पण, विशेष म्हणजे यातले प्रत्येक वाक्य निवेदनात अर्थपूर्ण भर टाकत जाणारे आहे. कुठेही कंटाळा तर येत नाहीच पण हे संपूच नये असे वाटत राहते. या नुसत्या घटनांच्या कथा नाहीत. घटना घडण्याच्या प्रक्रियांचा बारकाईने धांडोळा घेत जाणाऱ्या अशा या कथा आहेत. या वैशिष्ट्यांमुळे या कथा मराठीत अद्वितीय म्हणाव्यात अशा आहेत. कलेतल्या अत्युच्च दर्जाच्या मूल्यदृष्टीचा हा एक विलोभनीय पट आहे. आता थोडक्यात एकेका कथेकडे पाहू -

यत्र - तत्र - सावत्र : -- मनात बाळगावे लागणारे, स्वतः सावत्र असल्याचे जन्मरहस्य , " ही देवाने दिलेली जमीन पैसे देऊन आपल्या नावावर करणं हा व्यवहार मुळातच काळा आहे - " हे सवयीच्या व्यवहारापालिकडचे सत्य, आणि " या पृथ्वीवर अढळ अशी जागाच नसावी बहुधा, प्रत्येक कणाकणावर वाकडी नजर आहेच कुणाची ना कुणाची ! " -- इथपर्यंत विचार येऊन पोचणे - हे आहे या कथेत. या संग्रहातल्या पाचही कथांमध्ये काही ना काही अपवादात्मक आणि नाट्यमयही अशा गोष्टी आहेत.

नाकबळी : ' नाकीडोळी नीटस असणे ' हा वाक्प्रचार एका अजब माहोलात नेणारी ही एक गंमतीशीर कथा आहे. नीतीअनीतीचे रूढ साचे ओलांडून ' समावेशक ' समाधान निर्माण करणारी !

मुक्काम पोस्ट सांस्कृतिक फट : ही या संग्रहातली जरा दीर्घ आणि कलाक्षेत्रातली एक महत्त्वाची समस्या हाताळणारी अशी एक कथा आहे. एक ज्येष्ठ ब्राह्मण लेखक आणि एक नवखा दलित लेखक यांची ही कथा आहे. दोघांनाही जगण्यातल्या पांढरपेशेपणामुळे एकाच सांस्कृतिक फटीत आश्रय घ्यावा लागणे, असा हा विषय आहे. अनुभव या साहित्यातल्या कच्च्या मालालाच मूल्यात्मक महत्त्व येणे, यातून निर्माण झालेली ही समस्या आहे. या कथेतल्या दोन्ही लेखकांना, तांब्यांना सापडलेली मूल्यात्मकतेची वाट सापडलेली नसावी, हेही एक कारण असू शकते.

संशयकल्लोळात राशोमान : या कथेच्या नायकालाच म्हणू, येणाऱ्या धमक्यांच्या फोन्सवरून हे सगळे सुरू होते. ते फोन्स कोण करत होते हा मुद्दा शेवटी गळूनच पडतो, पण, या कारणाने झालेला विचार-कल्पनांचा गच्चाघोळ आणि निरनिराळ्या संबंधांतले ताणेबाणे यांचे एक अजब विश्व आपल्या समोर उभे राहते. सत्यवित्य असे काही असते का, याचा हा एक शोध म्हणता येईल. यात शेवटी एक वाक्य आहे की " एकदा का एखादं शीर्षक घट्ट पाळामुळांसकट डोक्यात उमललं की, पुढची वाटचाल ही बहुतेक वेळा मला एखाद्या सोपस्कारासारखी वाटते. " हे तांब्यांच्या बावतीतही खरे असावे. त्यांच्या कथांची अजब शीर्षके हा एक खास अभ्यासाचा विषय होऊ शकतो.

रावण आडनावाच्या पांडवपुत्राच्या नावाची जन्मकथा : हे तर एक प्रचंडच धक्कादायक नाव ! हे सर्व अशक्यप्राय कथानक आपल्या सहज पचनी पडावे हे कथाकार म्हणून तांब्यांचे एक अगाध कसब आहे ! तांब्यांच्या बहुतेक सर्वच कथा ' रचलेल्या ' असतात, असे म्हणता येईल. ही कल्पना आहे की वास्तव या चिकित्सेत पडायची इच्छाच होऊ नये इतके हे सगळे सफाईदारपणे घडते.

या सगळ्यातून जे पोचते ते आपल्याला सवयीच्या जगण्यातून बाहेर काढणारे असते, हे नक्की !

--- ००० ---

डोक्याचे ओझे

गेले काही दिवस डावी मान, डावा खांदा आणि डावा दंड जोरदार दुखत होता. डाव्या लोकांचे शाप बहुतेक बाधले असावेत. मानेतले मणके थोडे झिजले आहेत असे समजले. त्यामुळे हा त्रास झालेला आहे. डोक्याचे ओझे सध्या मानेवर येऊ द्यायचे नाहीय. झोपून राहायचे आहे. शिवाय रोज एकदा वीज-करंट उपचार घ्यायचा आहे आठवडाभर. मग काही व्यायाम प्रकार वगैरे. कालपासून दुखणे बंद होऊन झोपवीप नीट सुरू झाली आहे. ते ठीक. ही पोस्ट मुख्यतः माझे वाचणाऱ्या भाग्यवान फ्रेंडससाठी देत आहे. कारण ७४ व्या वर्षी मी ही तक्रार घेऊन गेलो म्हणजे खूप मजेत जगल्यानंतर गेलो, असे समजले. याच कारणासाठी तिशी-चाळीशीतले पेशंटही तिथे येत आहेत. पीसीवर बसताना आदर्श पोझिशन कशी असावी ते नेटवर दिलेलेच आहे. ते शोधून सर्वांनी वाचावे आणि अंमलात आणावे. मी सांगणार आहे ते जरा वेगळे आहे. मला वरून पाणी पिण्याची सवय होती, त्यामुळे मान अनेकदा मागे जात होती, ते मी बंद केले आहे. भांडे तोंडाला लावूनच पाणी पिणे इष्ट. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे, परस्त्रीकडे डोळे वर उचलून पाहिल्यास जसा मानखंडना होण्याचा धोका असतो तसाच स्वपीसीकडे पाहिल्यासही असतो. खुर्ची खाली आणि स्क्रीन वर असे झाल्यास मानेचा व डोक्याचा, मागे, मानेच्या मणक्यांवर दाब येत राहतो. त्यामुळे कालांतराने हा त्रास उद्भवू शकतो. तसे होऊ नये याची काळजी घेणे सहज शक्य आहे. म्हणून, त्यासाठी ही पोस्ट. बाकी मी आता उत्तम आहे, आठ दिवस विश्रांती घेऊन बरा होईनच. माझी काळजी मी घेतोच आहे, तुम्हीही तुमची काळजी घ्यावी म्हणून ही पोस्ट दिली आहे. ' आपल्या डोक्याचेच आपल्याला ओझे होऊ लागले तर मग आपले राहिलेच काय ' असा विचार मनात आला. असो.

बाकी, डाव्यांसह सर्वांना शुभेच्छा !

--- ००० --- २० फेब्रु २१ .

' चांगली कविता म्हणजे काय ' या विषयावरचे डॉ. सुधीर रसाळ सरांचे हे भाषण नक्कीच विचारांना आणि चर्चेला चालना देऊ शकेल -- हे ऐकून जरूर आपापली मते, आकलन यांना इथे अभिव्यक्ती द्यावी -- हा एक उपयुक्त, अर्थपूर्ण उपक्रम होऊ शकेल, असे वाटते -- लिंक खाली देत आहे --

--- ००० ---

नियमांचे गाढव घोडेस्वार

नऊवीत मी पार्ले टिळक सारख्या शाळेत सर्व तुकड्यांत पहिला आलो होतो. म्हणजेच बऱ्यापैकी हुशार होतो. दरम्यान माझे वडील मुख्याध्यापक म्हणून मालाडच्या एका शाळेत रुजू झाले. स्वतःच्या मुलाला पार्ले टिळक मध्ये ठेवून माझ्या या शाळेबद्दल मी लोकांना विश्वास कसा देणार, या विचाराने वडिलांनी मला पार्ले टिळक मधून काढून त्या मालाडच्या शाळेत घातले. त्या भागात एक हुशार विद्यार्थी म्हणून मी प्रसिद्ध होतो. एस एस सी ला तर मी मेरिट यादीत येणार अशीच अनेकांची कल्पना होती.

एस एस सी चा पहिला पेपर मराठीचा होता. त्या हॉलमधले पर्यवेक्षक प्रत्येकाचे हॉलतिकीट तपासू लागले तर पहिल्याच रांगेत मी होतो आणि मी माझे हॉलतिकीट विसरून आलो होतो ! पर्यवेक्षक म्हणाले, " ऊठ ऊठ, लगेच बाहेर जा -- " आमच्या शाळेतल्या सर्व विद्यार्थ्यांचे हात थांबले ! आमच्या शाळेतली इतर मुले इथे आहेत, त्यांना विचारा, पुढल्या पेपरला मी आणतो हॉलतिकीट वगैरे सांगूनही ते सज्जन पर्यवेक्षक ऐकेनात. मग माझ्या लक्षात आले, मुलांचा पेपर नीट सुरू होईपर्यंत आमचे मुख्याध्यापक म्हणजे माझे वडीलच बाहेर थांबणार होते. मी त्या पर्यवेक्षकांना ते सांगितले. त्याचा उपयोग झाला. एकूण शहानिशा करून मला तो पेपर लिहू देण्यात आला !

चूक माझीच होती, हे मान्यच आहे पण नियम म्हणजे काही वॉर्शिग्टनची कुन्हाड नव्हे. एखाद्या महत्त्वाच्या परीक्षेत, संधी मिळताच, एखाद्या विद्यार्थ्याची वाट कशी लावता येईल, अशा विचाराने ते नियम वापरू नयेत. डोके जागेवर ठेवणे, थोडे तारतम्य बाळगणे, सहानुभूतीने पाहणे – हेही गरजेचे असते.

हे आज आठवायचे कारण म्हणजे अशीच पण एक वेगळी अमानुष घटना कानावर आली. त्या तपशीलांत जायचे नाहीय. आता परीक्षांचा काळ सुरू होतोय. पर्यवेक्षकांनी नियमांचे गाढव घोडेस्वार होण्यापेक्षा जरा समंजस राहायचा प्रयत्न करावा, असे इथे सुचवायचे आहे.

--- 000 ---

कलाक्षेत्रात नवे काही परदेशात जन्मावे, आपण ते आत्मसात करावे, याबरोबरच, इथेही राहू द्या ना नव्याला वाव –

--- ००० ---

माणसाने सतत राजकीय भूमिका घेतच जगले पाहिजे असे म्हणणाऱ्याने युद्धविरोध, शांतता वा मानवतावाद यांवर बोलणे म्हणजे काळा विनोदच ! (आठवणीतली जुनी पोस्ट).

--- ००० ---

संशोधनासाठी कल्पना

आपल्याला अनेकदा, हे असे हवे, ते तसे हवे किंवा हे असे करता यायला हवे, वगैरे कल्पना सुचतात. आपण काही त्या त्या क्षेत्रातले संशोधक शास्त्रज्ञ नसल्यामुळे आपण तिकडे लक्ष देत नाही आणि ते विसरून जातो. या सर्व कल्पना जर सांगितल्या गेल्या तर त्यांतल्या काही तरी नक्कीच माणसाचे जगणे बदलणाऱ्या ठरू शकतील. हे लक्षात आल्यापासून मी माझ्या अशा काही कल्पना संबंधित शास्त्रज्ञांच्या डोक्यांत सोडत असतो. कालच अशी एक कल्पना मी एका मेंदू शास्त्रज्ञाच्या मेंदूत सोडलेली आहे, ती अशी –

मला असे दिसून आले आहे की जगण्यासाठी माणूस जे काम करतो त्याचा त्याच्या स्वभावावर परिणाम होतो. म्हणजे उदाहरणार्थ, शेअरबाजारात काम करणारा माणूस, सैनिक, शिक्षक, कारकून, दुकानदार, वगैरे. पण, होते काय की मध्येच मला एखाद्या राजकीय पुढाऱ्याच्या स्वभावाने जगावे, असे वाटू शकते. जगण्यातला तोच तोचपणा जाऊन त्याला विविधता यावी, असे वाटणे सहज शक्य आहे. तर त्याला म्हटले की असे संशोधन कर की वेगवेगळ्या कामांचे मेंदूवर कसे कसे परिणाम होतात – थोडक्यात, त्यात रासायनिक बदल कोणते होतात, ते शोधून काढ. मग हवी ती रसायने मेंदूत सोडून शिक्षकाला डॉन करणे वा दुकानदाराला सर्कशीतला विदूषक करणे शक्य होईल. अर्थात त्या त्या इंजेक्षनाचा प्रभाव असेपर्यंतच हे घडणार. पण यामुळे, शास्त्रज्ञ-दुकानदार, कारखानदार-भेळवाला, मटकेवाला-पुजारी – अशी मानवी जगण्यात विविधता येऊ शकेल !

त्या शास्त्रज्ञाला ही कल्पना खूप आवडलेली असून यात पैसाही खूप मिळू शकतो, असे त्याला वाटते ! म्हणजे आज ना उद्या होणारच हे संशोधन आणि अंमलात येणारच हे ! तुम्हीही विचार करून ठेवा, तुम्हाला कोणते इंजेक्षन घ्यायला आवडेल त्याचा. आयुष्य एकच आहे, त्यातच वेगवेगळे जगून घेता येईल !

--- ००० ---

माझे ' बुद्धिबळ आणि झब्बू ' आता कानडीत – ०१-०३-२१

(०४-०३-२१ च्या प्रयोगाची जाहिरात).

--- ००० ---

' आरोग्य ' या विषयाचा समावेश असलेले जे. कृष्णमूर्तीचे हे एक विशेष भाषण --

J. Krishnamurti - Saanen 1984 - Public Talk 2 - The relationship of health to freedom

youtube.com

--- ००० ---

हे सगळे तयार करायचा व्याप पैसे घालून कुणीतरी केला

निसर्गाने ऊन पाडले

कुणीतरी मोबाइल कॅमेरा तयार केला होता

मी हे दृश्य आयतेच चोरले !

मन्या ओक

सतीश तांब्यांचे ' लेखाजोखा ' वाचतोय. त्यात मन्या ओक या भन्नाट कवी-लेखकावर एक अत्युत्तम लेख आहे. मन्याची आणि माझी भेट झाली तेव्हा मी कॉलेज-विद्यार्थी होतो. तांब्यांनी वर्णन केलेल्या त्याच्या सवयीप्रमाणे, माझ्याकडे पैसे मागायचा प्रश्नच नव्हता. मन्या ओक आणि शांताराम पवार दोघेही मालाडला आम्ही राहात असलेल्या भाड्याच्या घरात आले होते. नेमके कोणते अनियतकालिक ते आठवत नाही पण त्यासाठी त्यांना माझ्या कविता हव्या होत्या. मी भोळेपणाने म्हणून गेलो की " देतो की -- नाहीतरी कोण छापणार आहे त्या ! " मन्या म्हणाला, " मग नको -- तुझ्या कविता चांगल्या आहेत आणि या अनियतकालिकात त्या याव्यात असं तुला वाटतं, म्हणून दे -- " ते दोघेही बराच वेळ माझे कवितावाचन ऐकत बसले होते. काही वेळाने मी विचारले, " कशा वाटताहेत ? " उत्तर शांतारामने दिले -- " मला सिगरेटची तलफ आली की मी एक मिनिटही नाही थांबू शकत -- तलफ येऊन अर्धा तास होऊन गेला ! " मग आम्ही जाऊन त्यांचा सिगरेट हा विषय संपवून आलो. आल्यावर, माझ्यावर त्या दोघांनी तोच भविष्य सांगण्याचा प्रयोग केला, ज्याचे वर्णन तांब्यांच्या लेखात छानच आलेले आहे. चौकोन, त्रिकोण, गोल आणि एक नागमोडी रेषा -- या चिन्हांतले एक निवडायचे, ते तीनदा आणि उरलेली चिन्हे एकेकदा याप्रमाणे मन्याने काढून दिलेल्या चौकोनात काढायचे. हवे तसे काढा, कसेही बसवा. मी ते केले. ते काय बोलले ते आता आठवत नाही. पण, पुढे, हा एक मनवाचनाचा प्रकार आहे असे समजून मी स्वतःच जरा खोलवर त्याचा विचार केला. आणि नंतर अनेकांवर त्याचे यशस्वी प्रयोगही केले. एकदा तर आमचे बँकेतले सहकारी आणि दोनतीन ग्राहक यांनी हे सर्व असे करून नावे न टाकता माझ्याकडे १०-१२ कागद दिले ! प्रत्येक कागदाच्या मागे मी माझे रीडिंग लिहून आणले ! तोही प्रयोग प्रचंड यशस्वी झाला ! मन्याप्रमाणे नावानिशी मला काही सांगता येत नव्हते पण मनवाचन परफेक्ट होते ! हाच प्रयोग मी मराठीतला कथाकार अनिल डांगे याच्यावरही केला होता ! मुंबईचे वर्णन दोन शब्दांत करून दाखवा असे आव्हान दिले तर भलेभले गारठतील. पण, मन्याच्या कवितेत ते आहे -- ' दिवर्टेब मुंबई ' ! मी दादरलाच (बहुतेक) मन्याच्या घरीही गेलो होतो. त्या वेळी त्याच्या आईने त्याला जेवायला वाढले होते, हे आठवते. त्या अनियतकालिकाचे मुखपृष्ठ की देणगी मागायचे पत्रक, ते आठवत नाही -- त्यावर शांताराम पवार एक उंबरा काढणार होता आणि त्याच्या अलीकडे मन्याच्या झिजलेल्या चप्पलजोडाचा फोटो ! मन्याने त्या वेळी, मी किरकोळ एक विद्यार्थी असूनही, त्याच्या कविता मला वाचून दाखवल्या होत्या ! त्यांतली एक ओळ कायमची माझ्या मनात रुतून बसलीय -- ' हे प्रियतम माझे अंधार ' !

या निमित्ताने प्रिय मन्याच्या स्मृतीला सादर अभिवादन !

--- ००० --- ०४-०३-२१.

फेसबुकवर न दिलेला पण आठवणीसाठी लिहून ठेवलेला मजकूर -- मन्या आणि शांताराम यांनी वापरलेली ' भविष्य पद्धत ' मी ' मनवाचन ' म्हणून कशी स्वतःची स्वतः समजून घेतली --

मनवाचन

कुंडली, न्यूमेरोलॉजी हे बाह्य योगायोगांवर आधारित प्रकार आहेत. ते मला फारसे पटत नाहीत. पण, सही, हस्ताक्षर, चेहरावाचन, हस्तरेषा आणि आता मी जे सांगतोय ते – हे प्रकार त्या त्या व्यक्तीच्या प्रत्यक्ष असण्यावर आधारित आहेत. हस्तरेषांत तर आता व्होकेशन पामिस्ट्री, मेडिकल पामिस्ट्री, असेही प्रकार विकसित झालेले आहेत आणि माझ्या मते ते माणसाला खूपच उपयुक्त आहेत. या अशा प्रत्यक्षाधारित 'वाचना' चे मी लक्षात घेतलेले तत्त्व असे आहे की -- you get the life that you expect -- तुम्ही जशी अपेक्षा करता तसे जगणे मिळते. यात प्रत्येक गोष्टीला 'हुशार' 'फाटे फोडणे शक्य आहेच. मला म्हणायचेय त्यातले फक्त तथ्य बघावे. मी स्वतः सुमारे आठ वर्षे तीव्र अभ्यास करून हस्तरेषांच्या अर्थांचा प्रत्यक्ष अनुभव पाहिलेला आहे. काही वर्षांपूर्वी ते सगळे बंद केले. लेखन-वाचन की हस्तरेषा यांतल्या निवडीतून मी हस्तरेषा त्यागले. ते असो. तर आता ती मऱ्या ओक पद्धत सांगतो. गोल, चौकोन, त्रिकोण आणि नागमोडी रेषा ही चिन्हे वर छोट्या, कळण्यापुरत्या आकारात काढायची. मग खाली एक मोठा आयताकृती चौकोन काढायचा. लक्ष्य व्यक्तीला सांगायचे ते असे – या चार चिन्हांपैकी एक निवडा. तुम्ही जे चिन्ह निवडता ते तीन वेळा या चौकोनात काढायचे आहे. आणि उरलेली तीन चिन्हे याच चौकोनात एकेकदा काढायची आहेत. म्हणजेच, निवडलेल्या चिन्हाची तीन आणि ही एकेकवाली तीन अशी एकूण सहा चिन्हे या चौकोनात तुम्हाला हव्या त्या ठिकाणी, हवी तशी काढायची, बसवायची आहेत. हे सांगून तो कागद त्या व्यक्तीकडे घ्यायचा. मग आपण लक्ष घ्यायचे नाही. त्या व्यक्तीने हा कृतिक्रम पूर्ण केला की तिचे काम झाले. मग आपले काम सुरू. आपले काम म्हणजे एकाग्रपणे प्रत्येक बाब समजून घेत त्याचे अर्थ लावत जाणे. हेच, माझ्या मते, मनवाचन.

आता ही चिन्हे मुळात अर्थपूर्ण समजता येतात – गोल हा कमी कंगोऱ्यांचा, स्मूथ आवडींचा, म्हटले तर निरर्थकतेकडे झुकू शकेल असा प्रकार. चौकोन आणि त्रिकोण निवडणारे कमीजास्त महत्त्वाकांक्षी असतात – त्रिकोणाहून चौकोन जरा अवघड. नागमोडी रेषा ही वृत्ती, स्वभाव, आशानिराशा, जीवनलांबीही दर्शवू शकते. आता हे सगळे कसे काढले आहे ते पाहायचे. कामाच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत दम न टिकणारे असतात ते चिन्हाचा शेवट कसा तरी करून टाकतात, रेषा जुळत नाहीत, वगैरे. तसे न होता उत्तमपैकी काढले असेल सगळे तर तेही कळतेच. हा सगळा एक प्रकार त्या व्यक्तीच्या जगण्याचा आराखडाच असतो. नागमोडी रेषेत तर उघडेच पडते मन. ती केवढी आहे, स्पष्ट आहे की भिन्न, मध्ये तुटतेय का वगैरे पाहून तसे 'वाचन' कळते. मुख्य म्हणजे दिलेल्या चौकोनात ही चिन्हे काढताना काही रचना लक्षात घेतली आहे की कशीही काढली आहेत यावरूनही मन कळते. चौकोनात इतकी जागा उपलब्ध असूनही काहीजण कुठे तरी कोपऱ्यात सगळीच चिन्हे बसवून टाकतात. त्यावरूनही मन कळते. असे खूप काही या 'कुंडली' वरून समजते. इथून पुढे येतो तो उत्स्फूर्ततेचा भाग. ते सगळे पाहून कधी एक चित्र दिसते, कधी एखादी घटना जाणवते, कधी संघर्ष दिसतो कधी सगळ्याच चिन्हांचा एकमेकांना त्रास होतो आहे असे दिसते. त्याचप्रमाणे स्मूथ, यशस्वी आयुष्याचीही आखणी दिसते. त्यावरून बरेच काही समजते. नागमोडी रेषा किरटी, अधू, तुटक काढणाऱ्यांना तब्येतीच्या तक्रारी असतात.

एवढ्यावरून याचे तंत्र आणि प्रकार स्पष्ट होतो. यातले महत्त्वाचे हे की हा कृतिक्रम त्या व्यक्तीने सहज पूर्ण करून घ्यायला हवा. त्या व्यक्तीला मुळीच सावध करायचे नाही, हे मनवाचन आहे, हेही सांगायचे नाही, ती व्यक्ती अनवधानाने 'खरी' व्यक्त व्हायला हवी. आपण मन साधे ठेवून आपल्या उत्स्फूर्ततेला खुला वाव दिला तर तीही करामती करते !

आता गेली अनेक वर्षे मी असले कोणतेही प्रकार करत नाही. नाही तर लगेच सगळे हात पुढे करतात ! या प्रकारांचा अभ्यास आणि विचार या खूप गहन आणि वेळखाऊ गोष्टी आहेत. सापळ्यात पकडल्याप्रमाणे अडकवणाऱ्याही आहेत. बचके रहना !

--- ००० ---

वेडसरपणा आणि जीनियस असणे

ग्रेट ! आश्चर्यकारक ! ही सोबत एक लिंक देतोय -- इंग्रजीत आहे हा लेख -- ज्यांना शक्य आहे त्यांनी जरूर वाचा. वेडसरपणा आणि जीनियस असणे यांत एक संबंध आहे, असे शास्त्रीय प्रयोगांसह म्हणणारा. ' द ब्यूटिफुल माइंड ' या सिनेमातल्या ग्रेट गणिततज्ञाला विचारतात की बाबा, तू एवढा ग्रेट गणिततज्ञ, तर्कज्ञ, शास्त्रज्ञ आणि तरीही परग्रहावरचे लोक पृथ्वीचे भले करण्यासाठी तुझा वापर करत आहेत, असल्या विचाराला तू थारा तरी कसा दिलास ? त्यावर तो म्हणतो की गणितातल्या कल्पना जशा मला सुचतात तसेच हेही सुचते त्यामुळे मी ते खरे धरतो. कळले ना, आता निदान मनातल्या मनात तरी मी जीनियस असल्याचे मान्य करा, म्हणजे झाले !

<https://getpocket.com/.../secrets-of-the-creative-brain...>

--- ००० ---

गांभीर्य आणि विनोद यांचा बेष्ट संगम साधणारी कविता समजा माझ्याकडून लिहून झाली -- तर मलाही हसू येते कारण मलाही ते अनपेक्षितच असते ! पुढे आपले मन कडमडते मध्येच आणि हावरटपणे म्हणते की अशाच आणखी दोनचार लिहाव्यात कविता ! हा मला निर्वुद्ध करायचा सापळा असतो. मी माझ्या मनाला लगेच हाकलून देतो ! तू फक्त एक नोकर आहेस, या अशा कविता तुझ्याही नाहीत वा माझ्याही नाहीत ! जशा येतील तशा येऊ देत ! पुन्हा असला हावरटपणा करत माझ्याकडे यायचे नाही !

--- ००० ---

क्रोध

एक विबट्या लोकांवर हल्ले करत होता त्याला वन विभागाने जेरबंद केल्याची बातमी टीव्हीवर दाखवली. विबट्या पिंजऱ्यात होता आणि त्याला पाहायला त्या भागातले सुमारे पाचशे तरी लोक आलेले होते. विनधास्त सगळे अगदी पिंजऱ्याच्या जवळ जाऊन त्याला पाहात होते. तो गप गुमान बसून होता. डोळे घट्ट मिटायचे आणि उघडायचे, असे करत होता. ' अग्निपथ ' हा अमिताभचा सिनेमा पाहिला आहेत का ? त्या सिनेमाच्या शेवटाकडे, शेवटच्या संघर्षापूर्वी अमिताभने जो अभिनय केला आहे तो कायम माझ्या लक्षात आहे. अगदी अशीच एखाद्या हिंस्र जनावरासारखी त्याने डोळ्यांची उघडझाप केलेली आहे. त्याचा प्रचंड क्रोध त्या एका दृष्यातून जाणवतो ! भयानक खरा अभिनय !

--- ००० ---

महिला दिन

या निमित्ताने हे लक्षात घ्यावे -- अलीकडेच हैदराबादच्या हाय कोर्टाने दिलेला निकाल बदलून सुप्रीम कोर्टाने न्यायाची एक कल्पना बदलून दिली आहे. गृहिणी काही आर्थिक कमाईचे काम करत नाहीत, ही ती कल्पना. एका आपघाताच्या केसमध्ये मयत महिला फक्त घरकाम करत होती, आर्थिक कमाई करत नव्हती म्हणून नुकसान भरपाई कमी दिली गेली होती. कोर्टाने सांगितले की घरकामाचाही योग्य मोबदला ठरवला गेला पाहिजे आणि विचारात घेतला गेला पाहिजे. यामुळे ती नुकसान भरपाई वाढवून दिली गेली !

सर्व महिलांचे, विशेषतः गृहिणींचे यासाठी अभिनंदन

! आणि अर्थातच सर्व महिलांना महिला दिनाच्या शुभेच्छा !

--- ००० --- ०८-०३-२१.

तयार राहा

असे वाचनात आले की माणसाच्या मेंदूची प्रतिकृती म्हणावी अशी यंत्रणा असलेले मशीन तयार होत आहे. त्याला जाणीव असणार. ते छोट्यामोठ्या, नव्याजुन्या स्मृती साठवू शकणार. आणि त्या स्मृतींवर आधारित समोरच्या घटिताला प्रतिसाद / प्रतिक्रियाही देऊ शकणार ! हे एवढे झाले तर कायद्याने त्या मशीनला जिवंत माणसाचा दर्जा येईल. मग, ते बंद करणे हा खुनासारखा गुन्हा धरला जाईल आणि तुम्हाला सगळे विसरून सक्रमजुरीवर तुरुंगात जावे लागेल !

तुरुंगात पोचल्यावर तुम्हाला दिसेल की तिथे जेलर म्हणून तसेच एक मशीन आहे ! ते हसून तुमचे स्वागत करतय !

--- ००० ---

दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे

चाहते त्यांना प्रेमाने दादा म्हणत. होतेच ते, त्यांच्या कामाने आपोआप झालेले दादा. नेमाड्यांप्रमाणे साहित्यिक शिरेबाजीची गुंडगिरी करून त्यांनी दादापद मिळवलेले नव्हते. खरे तर ' टीकास्वयंवर ' वाल्या नेमाड्यांपेवजी ' साहित्य आणि अस्तित्वभान - १ ' वाल्या चित्र्यांना मिळायला हवे होते ज्ञानपीठ. पण इथल्या बाजारबुणग्या विचारवंतांनी चित्र्यांची शिफारससुद्धा केली नसेल. (टीकास्वयंवर वाचून कलेच्या मूल्यात्मकतेचे भान फारसे वाढणार नाही - ती ताकद अस्तित्वभान मध्ये आहे. नेमाडपंथियांनी हीही शिरेबाजी थोडी पचवून घ्यायला हवी.) मुळात त्यांनी ते वाचलेच नसेल आणि वाचले असले तर अजीर्ण होऊन आजारी पडले असतील. विद्वत्ता आणि मर्मदृष्टी यांचा इतका प्रचंड आविष्कार असलेले पुस्तक मराठीत दुसरे कोणते आहे, ते मला तरी माहीत नाही. चित्र्यांच्या दर्जेदार सखोल कामांची यादी नेटवर आहे. मी नम्रपणे म्हणणे की आम्हा मराठीवासीयांची कुवत पाहता हा आमच्यासाठी एक चमत्कारच होता !

“ तुकारामासारख्या विद्येश्वरानं आत्मभान आणि शब्दभान एकवटून स्वभावसमाधीचा प्रत्यय नोंदवून ठेवला. मानसिक क्षोभाच्या अवस्थेतून थेट तुर्यावस्थेपर्यंत पोचणारी तुकारामाची कविता ही खंडित आत्मभानाला अखंड बनवण्याच्या मराठी काव्यकलेचं उत्तुंग उदाहरण आहे. “ असे वाक्य चित्रे सहज लिहून जातात. त्यांचा ' कवी काय काम करतो ' हा लेख मराठीत अजरामर ठरावा असा आहे. त्या लेखातला शेवटचा उतारा असा आहे - “ समकालीन मानवी संस्कृतीच्या सार्वभौम संदर्भात भारतीय आणि मराठी वाङ्मयीन परंपरा पाहण्याचा आपल्याला प्रयत्न करावा लागेल. असा प्रयत्न करताना मराठीतही कवीची सांस्कृतिक भूमिका का आणि कशी बदलत गेली आणि तिचा एकूण मूल्यव्यवस्थेशी काय संबंध आहे, याचाही आपल्याला स्वतंत्रपणे शोध घ्यावा लागेल. जगातल्या वेगवेगळ्या समकालीन संस्कृतीमधल्या कवितेच्या आणि कवींच्या स्थानाची तुलना करून तिचा सार्वभौम मानवी श्रेयाच्या परिप्रेक्ष्यात आढावा घ्यावा लागेल. असं करताना कवी काय काम करतो याचा माणसाचं ह्या अस्तित्वसृष्टीत काम काय ह्या मूळ प्रश्नाशी असलेला संबंध उलगडला जाईल. असं जोवर होत नाही तोवर आपापलं कामसुद्धा आपल्याला कळणार नाही. बिचारा कवी तर दूरच राहिला. “ याच लेखात एका ठिकाणी ते लिहितात, “ अस्तित्वानुभवाची अनेक पदरी पीडा, आनंद, अचूक इंद्रियसंवेदना, उत्कट भावानुभव, तीव्र आणि सखोल अर्थप्रतीती, सार्वत्रिक मानवी समस्यांचे चिंतन या महत्त्वाच्या बाबी मराठी कवितेत विरळा होत गेल्या. हा काही इंग्रजीचा प्रभाव नाही तर धेडगुजरीपणा पराकोटीला जाऊन भाषिक आणि सांस्कृतिक आत्मभान क्षीण झाल्याचं हे लक्षण. “

हे सर्व समजून घेण्यात कोण इंटरेस्ट घेणार ? मानवी जगणे म्हणजे राजकारण अशा थिल्लर कल्पनांनी स्वतःची करियर बांधत बसणारे इथले भूमिकावाले लेखक-समीक्षक या अशा कामाकडे लक्ष देणे तरी शक्य आहे का ? मानवी जगणे चालते ते राजकीय डावपेच आणि हलकटपणा यांवर नाही तर सौहार्द आणि प्रेम या मानवी मूल्यांवर, हे इथल्या असंख्य साहित्यप्रेमींच्या डोक्यात शिरण्याची शक्यताच दिसत नाही. असा हा ' आपल्या माती ' च्या दिशेने

वेगाने जाणारा समाज लौकरात लौकर दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे यांना नामशेष करील. या असल्या फडतूस भूमिकेत इंटरनेट नसलेल्यांनी तरी चित्र्यांचे ऋण मनापासून मान्य करायला हवे. त्यांची मर्मदृष्टी समजून घ्यायला हवी.

--- ००० ---

हिकिकोमोरी

हा एक जपानी शब्द आहे. स्वतःला समाजापासून अलग पाडून घरात वा एका खोलीत कोंडून घेणे, असा त्याचा अर्थ आहे. ही विकृती विशेषतः तरुणांत अनेक देशांत पसरत चाललेली आहे. प्रत्येक मुलगा वा मुलगी काही अतिहुशार वा कार्यकुशल असेलच वा होईलच असे नसते. पण जबरदस्त स्पर्धा आणि रोजगार शक्यता कमी असणे यांतून हे प्रश्न तयार होत आहेत. बऱ्याच मुलांना असे वाटते की मला एखादे काही काम द्या, ते मी करतो आणि बाकी मला शांतपणे जगू द्या. तसे घडणे अशक्य होत चाललेय. त्यामुळे, 'बोंबलत जाऊ दे तो समाज आणि सगळे जग' अशी प्रवृत्ती वाढत चाललीय तरुणांत. त्यांच्यांत बाकी फारशा कुठल्या मानसिक विकृती वगैरे नसतात पण नको तो कुणाशीही संपर्क, हा पाया होऊन बसतो जगण्याचा ! या असल्या प्रकारात दक्षिण कोरिया नंबर एकवर आहे म्हणे. त्यापाठोपाठ इतरही देश आहेतच. ही मुले एखाद्या खोलीत लॅपटॉप घेऊन बसतात तासंतास आणि आखवे जग फाट्यावर मारतात ! त्यांतले एक पोरगे म्हणाले की कोरोनाचा मला काहीच त्रास नाही. एका खोलीत कोंडून घेऊनच तर राहातोय मी काही वर्षे !

माणसाचे जगणे हे असंख्य प्रश्नांनी युक्त असते आणि ते सगळे प्रश्न राजकारणातले आपापले 'साहेब' सोडवून देतील असे समजणे ही आणखी एक विकृती ठरेल ! 'जाऊ द्या ना -- आपल्याकडचा नाहीय ना हा प्रश्न --' असे म्हणून आत्मतुष्ट राहणे हा एक गाढव गाफीलपणा होईल. मुलांना स्पर्धेच्या धारदार पात्यांखाली मरायला उभे करावे लागू नये, हे फार महत्त्वाचे आहे. आपापल्या पाल्यांकडून त्यांच्या कुवतीपेक्षा फारच जास्त अपेक्षा करणाऱ्या पालकांनी वेळीच सावध व्हायला पाहिजे.

अशा मुलांची सरकार कोणकोणती जबाबदारी घेऊ शकेल याचेही विचार अनेक देशांत सुरू झालेले आहेत. मी वाचलेला लेख बराच मोठा आहे. ज्यांना शक्य असेल आणि ज्यांना या प्रश्नाचे गांभीर्य वाटत असेल त्यांनी जरूर वाचा. ही लिंक --

--- ००० ---

हा महाराष्ट्र ना कधी परीक्षांना घाबरला ना परीक्षा घ्यायला ! आठ दिवसांत परीक्षा घेणारच ही आमची जिद्द आहे !

आम्ही जिवाचे रान करू पण विद्यार्थ्यांना परीक्षेपासून वंचित कदापि ठेवणार नाही !

कविता कळत नाही म्हणून पळ काढणारा नाहीय हा महाराष्ट्र -- कितीही न कळो आम्ही जिद्दीने लढा देतच राहू !

अमूर्त चित्राकडे सहसा आम्ही लक्ष नाही देत, पण, जर का ते आमच्या नजरेला पडले तर, याद राखा, आम्ही त्याचा कोथळा बाहेर काढू !

फेसबुकवरचे अभिव्यक्ति स्वातंत्र्य वापरणे हा इतरांप्रमाणेच या महाराष्ट्राचाही अधिकार आहे -- आम्ही आयमाय उद्धारू पण फेबू वापरूच !

--- ००० ---

वाचन

नोकरीत असताना कधी कधी अगदी सुटीच्या दिवशीही ऑफिसात जावे लागे -- तरीही बऱ्यापैकी लेखन-वाचन होत राही. झोपेचे तास कमी करूनही जमत असे. आता तसे नाही जमत. आणि मुख्य म्हणजे आता तशी निकडही नाही वाटत. त्यामुळे मी न वाचलेल्या पुस्तकांची यादी रोज ढिगाने वाढत जाते ! माझे काही मित्र मात्र नेटाने वाचत असतात. ते कधी मला सांगतात की अमुक पुस्तक फालतू आहे, त्यावर तुमचा वेळ नका घालवू. बऱ्याचदा मला ते पुस्तक माहीतही नसते ! तरीही मी एक करतो -- न वाचण्याच्या माझ्या पुस्तकांच्या यादीत, मित्रांनी सांगितलेल्या अशा पुस्तकांना अग्रक्रम देतो ! कधी असेही होते की अमुक पुस्तक फार चांगले आहे असे मला कळते. मी ' अरे वा ! ' म्हणून शांत राहतो. (तसे तर एकूणातच मी फार वाचलेला माणूस आहे, असे नाही, पण कधी कधी मी तसा आभास निर्माण करू शकलो असेन, असे मला वाटते.)

मला माझे काही लिहायला जे शक्य वाटते तिकडे लक्ष देणे यालाच आता मी जास्त वाव देतो. तेही फारसे कुणी वाचणार नाही आणि एकूणच मराठीत ते रद्दच ठरणार आहे, हे मला माहीत असूनही. पण, हा आता माझ्या जगण्याचा भाग आहे. माझी कुणाबद्दल तक्रार नाही तसेच मी वाचत नाही म्हणून इतरांनीही मला मग्न वा अहंकारी समजू नये, एवढीच माझी अपेक्षा असते.

लेखकाला मिळणारी प्रसिद्धी वा बक्षिसे ही काही लेखनाची प्रमुख कार्ये म्हणता येणार नाहीत. मग काय ? हा प्रश्न अनेकांच्या चिंतनात असायला हवा, खरे तर. पण असतो का ? -- सारांश, माझे जे काही चाललेय ते कसे बरोबर आणि योग्य आहे, ते सांगितले. जो लेखक इतर लेखकांचे फारसे वाचत नाही त्याचे इतर लेखकांनीच काय, कुणीही का वाचावे ? -- हा प्रश्नही नम्रपणे मी स्वीकारतोच.

थोडक्यात, ' धीरे धीरे चल, चांद गगन में ' असे चालू देतोय, वास !

--- ००० --- १३-०३-२१.

सादरीकरणात एक चूक होऊनही वाखाणले गेलेले नाटक -- माझ्या ' बुद्धिबळ आणि झब्बू ' चा कानडी अवतार --

--- ००० ---

पारितोषिक

साहित्य अकादमीसाठी शिफारस करणारे मराठीतले विचारवंत कोण असतात, ते कोण, कसे निवडते, हे मला माहीत नाही. पण माहिती करून घ्यावेसे वाटतेय. कारण न जाणो काही चमत्कार घडला आणि मलाच एखादे पारितोषिक मिळण्याची वेळ आली तर ही रचना काय असते ते माहीत तरी करून घेऊ, असे मला वाटते. नंदा खरे यांनी साहित्य अकादमी पुरस्कार नाकारल्याची घटना सध्या चर्चेत आहे, त्यामुळे जरा उत्सुकता जागी झाली.

एकदोन ठिकाणी असे वाचनात आले की ते पारितोषिक जाहीर करण्यापूर्वी त्या सन्मान मूर्तीला याबद्दल कळवून त्या मूर्तीची स्वीकृती-संमती घेतली जाते. मुळात हे खरे आहे का ? की परस्पर आधी जाहीर होतात पारितोषिके आणि नंतर स्वीकृती वा अस्वीकृती कळवता येते ? तसे असेल तर फारच छान आहे. त्यामुळे, लेखकाचे दोन फायदे होऊ शकतात. एक म्हणजे तो त्या पारितोषिकायोग्य असल्याचे प्रसिद्ध होणे आणि शिवाय त्याच्या एखाद्या तत्वाला धरून त्याने ते नाकारल्यास त्या तत्वाची आणि त्या संबंधित लेखकाच्या तत्त्वशीलपणाचीही प्रसिद्धी होणे. मला वाटते की लेखकाला हे दोन्ही फायदे मिळायला हवेत. सांस्कृतिक घटना अशा खुल्या राहिल्या तर मराठी समाजाचे प्रबोधनही होत राहील, हा एक सामाजिक फायदा होईल तो वेगळाच.

कुणी म्हणते की स्वीकृतीबाबत सन्मानमूर्तीला फोनवर विचारतात. हे अन्याय्य तर आहेच पण यात पारितोषिक देणाऱ्या संस्थेचा भिन्नेपणा आणि पळपुटेपणाही आहे. जे जे घडते ते ते लोकांना कळायला हवे. पडद्यामागे सेटिंग

करणे काही पटत नाही. म्हणजे, आधीच लेखकाने अस्वीकृती सांगितली तर ते पारितोषिक त्याला जाहीरच होणार नाही ! मग, त्या पारितोषिकायोग्य असण्याचे आणि ते नाकारण्याचे, अशा दोन्ही पुण्यांपासून लेखक वंचित राहिल. असे होऊ नये. आधी विचारा हवे तर, पण ते लेखी पत्र पाठवून विचारा. म्हणजे लेखक त्या दोन्ही पुण्यांना पात्र होता याची नोंद राहिल.

शिफारस समितीत कोण कोण आहे तेही जाहीर व्हायला हवे. त्याबद्दलही मतभेद असू शकतात. त्याचीही खुली चर्चा व्हावी. हे संस्कृतीचे क्षेत्र आहे, न्यायालय नव्हे. सातत्याने ठराविक विचारसरणीचेच लोक या शिफारस समितीत नेमले जात असतील तर अनेक लेखकांवर अन्याय होऊ शकतो. आपण जर अभिव्यक्तिस्वातंत्र्याचे भोक्ते आहोत तर गुप्तपणा कशाला ? काही लेखकांना, योग्यता असूनही, पारितोषिक का नाही मिळू शकत, याचाही अंदाज लोकांना यायला हवा.

माझा या समस्येशी संबंध येण्याची शक्यता फारच कमी आहे कारण माझी फारशी पुस्तके नाहीच आहेत. जे काय आहे ते माझ्या संकेतस्थळावर मोफत आहे. पण, या पारितोषिक यंत्रणेत अशा माध्यमाला अजूनही मान्यताच नाही आहे. या विचारवंत महाराष्ट्राने, याही बाबतीत आपल्याला काळाबरोबर राहण्याचा काही डिजिटल पायंडा पाडता येईल का याचा विचार करायला हवा. मी नाही हो आशा लावून बसलेलो पण महाराष्ट्राने साभिमान आधुनिक होता येते का ते पाहावे यासाठी ही एक (खोडसाळ) सूचना !

शिफारस करणाऱ्या समितीला, विचारात कोणती पुस्तके, का घेतली आणि त्यांच्या गुणवत्तेचा कसा विचार केला याबाबत काही चिकित्सक लेखन करून ठेवायचे बंधन ठेवायला हवे. ही एकूण यंत्रणा कशी चालते ते लोकांना कळायला हवे. या समितीवर येणार का हेही संबंधित विचारवंताला लेखी विचारावे आणि त्याचे लेखी उत्तर घ्यावे. हे विचारवंत कसे निवडले जातात हेही कळू शकले तर ग्रेटच काम होईल !

--- ००० --- १४-०३-२१.

आपले मित्र रवींद्र दामोदर लाखे यांच्या ' आरभाट नोंदींचे प्रकरण ' (शब्द मल्हार प्रकाशन) या पुस्तकाचे आजच्या मटा मध्ये परीक्षण आलेले आहे. पुस्तकाच्या गांभीर्याला साजेसे, थोडक्यात पण वजनदार लिहिले आहे श्रीराम शिधये यांनी.

--- ००० ---

इडली नंतर सांभर की सांभर की सांभर की सांभर -- नेमके बरोबर काय ते साधार सांगावे --
(' सांभर ' हे करेक्ट आहे.)

--- ००० ---

प्रत्यारोपण

मूत्रपिंड, यकृत यांच्या प्रत्यारोपणाबद्दल आपण ऐकत असतो. पुण्यातल्या डॉ. शैलेश पुणतांबेकर यांनी गर्भाशय प्रत्यारोपणही यशस्वीरीत्या केल्याची माहिती टीव्हीवर पाहिली. ती संबंधित महिला नंतर गर्भवती होऊन तिने एका बाळाला जन्मही दिला. डॉ. पुणतांबेकर अशा शस्त्रक्रिया यंत्रमानव-तंत्रज्ञानाने करतात. गर्भाशय प्रत्यारोपणाची त्यांनी शोधून काढलेली पद्धत जगभर ' पुणे पद्धत ' म्हणून प्रसिद्धी पावलेली आहे !

मध्यंतरी मेंदू प्रत्यारोपणाबद्दल एक लेख वाचला होता. तेही शक्य होऊ शकेल पण काही महत्त्वाचे प्रश्न येतील म्हणतात. एखाद्या अपघातात किंवा कसाही समजा एखाद्या पुढाऱ्याचा मेंदू निकामी झाला (आठवा - ' कथा अकलेच्या कांद्याची ') आणि समजा एखाद्या मध्यमवर्गीयाचा मेंदू त्याच्यात प्रत्यारोपित केला गेला तर, भ्रष्टाचाराबद्दल तो स्वतःच स्वतःला शिव्या देतोय असे दृश्य निर्माण होईल ! आणि संसारात तो सारखी काटकसर

करू लागेल ! दुसरा प्रश्न असा येईल की एखाद्या पतीचा मेंदू समजा बदलला तर त्याच्या पत्नीशी होणाऱ्या त्याच्या संभोगाचा आनंद दुसऱ्याच्याच मेंदूला होईल – मग त्याची पत्नी व्यभिचारी ठरेल का ? हाच प्रश्न हाताळणारे गिरीश कार्नाडांचे ' हयवदन ' हे नाटकही इथे आठवते.

बाकी सगळे परवडते पण मेंदूचे सगळेच अवघड !

--- ००० ---

कविता आणि गद्य

आम्हाला हिंदी शिकवायला एक शिक्षक होते. त्यांची शिकवायची पद्धत फार भारी आणि सोपी होती. समजा, शिकवत असलेल्या धड्यात असे एक वाक्य आले, " मुझे लगा की अब मुझे कलकत्ता जाना पड़ेगा I " की ते शिकवत, लेखक म्हणता हे की तब उसे लगा की उसे कलकत्ता जाना पड़ेगा I -- या पद्धतीने प्रत्येक वाक्याच्या आधी, लेखक म्हणता हे, असे जोडत गेले की तो धडा शिकवून होई ! -- या पद्धतीने जर कविता ' कळत ' असेल तर ती कविताच नव्हे. काही वेळी एखादे वाक्यच असते पण ते वेगळेच काही सांगत असते. मजकूराच्या रचनेत आणि दिसण्यात कविता शोधू नये. एखाद्याला लयबाजीची इतकी सवय असते की तिच्याशिवाय तो कवितेची कल्पनाच नाही करू शकत. चाँसर समजा म्हणाला की तिचे कपाळ सुंदर होते तर त्याला ते नसतेच सांगायचे -- कपाळ उघडे टाकणे हे निषिद्ध असून तिने ते उघडे टाकलेय, हे असे त्यात. समोर दिसणारा मजकूर म्हणजे कविता नव्हे. त्या मजकूरातला क्रम, कशानंतर काय कसे येते, त्यांतले आंतरसंबंध -- असे सगळे विचारात घेतले तर त्या मजकूराच्या दृश्य रूपाच्या बाहेरच असते कविता. काही वेळी वाचकाने बंदिस्त राहिल्यामुळे ती कविता त्याच्या मनात पूर्ण पोचत नाही, मग त्याला फक्त दृश्य मजकूरच पोचतो. जर कविता ' मजकूरबाह्य ' अंगांनी खूप व्यक्त होत असेल तर तो मजकूर गाता येत नाही म्हणून वाचकाने रुसून बसू नये. कवितेच्या रचनेतल्या आणि दृश्य रूपातल्या ढोबळ सवयी आणि अपेक्षा एकूण जगानेच कधीच सोडून दिलेल्या आहेत. एकदा समोरचा मजकूर ' एकूण ' रूपात मजकूरबाह्य असेही खूप काही सांगत असेल तर ती कविताच असते. जगात खूप कविता सरळ उताऱ्यांतूनही लिहिल्या गेलेल्या आहेत. एकदा का त्या मजकूराचे असे ' कवितापण ' कळले की तेच ' गद्य निवेदन ' म्हणून सांगता येईल का, हा प्रयत्न करणे व्यर्थ आहे. आता गद्य की कविता अशी सीमारेषा आखत बसू नये. खुले राहणेच महत्त्वाचे आहे. यावरून हे लक्षात येईल की एकच कविता एकाला गद्य आणि दुसऱ्याला कविता असू शकते. (१५-०३-२१.)

--- 000 ---

कविता

मी माझ्यापुरती आणि सध्याची कवितेची व्याख्या अशी करतो --

' शब्द आणि वाक्ये वा ओळी यांच्या साहचर्यातून, क्रमवारीतून व आंतरसंबंधांतून व्यक्त होणारी संसूचक अर्थवलये एका परिपूर्ण आशयाप्रत पोचवणारा एकसंध भाषिक मजकूर म्हणजे कविता. ' इथे अलंकारिकता, वृत्तबद्धता, सांगीतिक लय, भावनिकता, स्वप्नीलपणा – अशा गोष्टींना महत्त्व दिलेले नाही, हे लक्षात घ्यावे. अलिकडची आणि आजची जागतिक कविता या अशा गोष्टींना कवितेची व्यवच्छेदक लक्षणे मानत नाही.

कोणत्याही कलेत व्यक्तिगत आणि सामाजिक असे द्वंद्व अस्तित्वात नसते. ' सामाजिक ' चा वेगळा विचार ही एक निरर्थक बाब आहे.

फक्त कवितेतच आहे असे कवितेचे व्यवच्छेदक लक्षण असू शकत नाही. कवितेचे महत्त्वाचे लक्षण सतीश तांबे, राजन खान, लाखे वा काफका यांच्या कथात्म साहित्यातही असू शकते. शेवटी एखादा मजकूर तारतम्यानेच कविता ठरतो. एखादा मजकूर गद्य वाटतो पण एखाद्याच ओळीने त्याची परिमाणे बदलून ती कविता होते. कविता आणि गद्य हा

भेदच खोटा आहे -- तो मजकूर कविता म्हणून अर्थवलये देतोय की नाही, एवढेच पाहता येईल. तरीही मतभेद संभवतीलच.

--- ००० ---

लस घेतली !

--- 000 ---

या विषयावर तातडीची बैठक बोलावण्यात आलेली असून ती आज दुपारी वा रात्री वा उद्या संध्याकाळी होईल !

--- 000 ---

कानडीतले ' बुद्धिवळ आणि झब्बू ' लौकरच आणखी प्रयोग होतील --

16 मार्च 2021.

पुन्हा विशाखा आणि समीर (सोनी मराठी टीव्हीवरची महाराष्ट्राची हास्यजत्रा)

दोन नामचीन वेडे ! तुम्ही म्हणाल, नामचीन तर गुंडांना म्हणतात, नामांकित म्हणायचेय का ? नाही, नामचीनच ! गुंडच आहेत हे ! प्रचंड दरारा असलेले ! महाराष्ट्राच्या हास्यजगतात ! घाबरून घाबरून प्रेमाने हसतच राहावे असे ! आत्ताच त्यांची दिवाळी पहाट पाहिली ! विशाखा ही भावगीत गायिका आणि तबलासाथ समीर ! आखल्या दुनियेची वाट लावतात हे दोघे ! भावगीत म्हणत नसतानाची जी भावगीत गायिका विशाखाने दाखवली त्याला तोडच नाही ! समीरची साथ म्हणजे चोरावर मोर ! थेट उस्तादाचा टोप घालून त्याने बरबाद करून टाकले सगळे ! गेल्या कित्येक महिन्यांत मी असा खळखळून हसलो नव्हतो ! माझा दोन वर्षांचा हास्ययोग पूर्ण झाला ! इतक्या थोड्या वेळात इतका जबरदस्त परफॉर्मन्स ! विशाखाला माझ्यातर्फे बोलाचाच कंठा आणि समीरला वडगाव डग्गा ची वतनदारी ! मजा करा, जा !!!

--- ००० ---

महाग्रेट ! महाआनंद ! आशा भोसले झाल्या महाराष्ट्र भूषण ! त्या तर आधीच कोट्यवधींच्या जिदगी भूषण आहेत !

दोन वर्षांपूर्वीच्या कानडी ' ढोलताशे ' ची आठवण --

Sushma Rao

is with Vijay V Kulkarni

and Shrunga BV

at Ranga Shankara

· MactfrmSchfgrp h27ftgonms, 2log0rc1red9 · Bangalore ·

What joy to meet the playwright before the show.....!

This World Theatre Day just gets better...!!

Playwright Cham Pra Deshapande is here to watch the show

Beediyolagondur Maneya Madi

directed by Mohit Takalkar.

कोंडी

अतुल पेटेच्या ' कचराकोंडी ' या लघुचित्रपटाने माझ्या मनाला कायमची एक खोल जखम केलेली आहे. काही माणसांना ही अशी घाणीत बुडून कामे करावी लागण्याची या समाजाला गरज असावी ही एक अत्यंत शरमेची बाब आहे. त्यातही त्यांना ना पुरेशी संरक्षक साधने ना त्यांना आणि त्यांच्या कुटुंबांना पुरेशा आरोग्य सुविधा ! ही शरमेची जखम पुन्हा उचकटली गेली ती वाझे प्रकरणातल्या शोधाची टीव्हीवरील दृष्ये पाहून. घृणास्पद -- अत्यंत ओकारीच आणेल अशा मिठी नदीच्या घाण पाण्यात उतरून तिकडे वाझेने टाकलेल्या वस्तू काही माणसे तळातून शिताफीने शोधून काढत होती ! पोलिस एखाद्या गुन्ह्याचे धागेदोरे पाताळातूनही उकरून काढू शकतात हे आपण साभिमान ऐकून असतोच. मुळात ही अशी कामे करायची सतत गरज निर्माण होणे हेच पूर्ण मानवजातीलाच शरमेचे आहे. इतके तंत्रज्ञान प्रगत झाले आहे म्हणतात तर माणसांना अशा घाणीत काम करावे लागू नये असे तंत्र नाही सापडू शकत ? की आपल्याला त्याचे काही महत्त्वच वाटत नसल्याने ते कधीच अग्रक्रमात येत नाही ?

तो गुन्ह्याचा तपास लागत जाणे याचे अर्थातच कौतुक होत राहिल पण त्या घाण पाण्यात उतरलेल्या माणसांना आणि त्यांच्या कुटुंबांना उत्तम आरोग्यसुविधा उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. घाण पाण्यातून कसे सगळे काढले बाहेर या शौर्याच्या स्तुतीपेक्षा त्या वीर कामगारांना माणसाचे सन्मानाचे जगणे मिळणे अधिक महत्त्वाचे आहे. गुन्ह्याचे धागेदोरे शोधून काढण्याच्या मानवी हुशारीत माणुसकीचे धागे गहाळ होऊ नयेत. गुन्ह्याच्या रहस्याच्या कोंडीबरोबरच माणुसकीहीनतेची कोंडीही त्याच निकडीने फुटायला हवी !

--- ००० ---

हेमंत कर्णिकांच्या एका पोस्टची मी मनापासून स्तुती केली तर ते म्हणाले, " एवढं नको हो ! " त्यावर मी दिलेली कमेंट --

डॉक्टरीच्या विद्यार्थ्यांना त्यांच्या शिक्षणकाळात वेड्यांचे इस्पितळ दाखवणे हा एक कार्यक्रम असतो. तसे काही विद्यार्थी तिकडे गेले होते. काही वेडे तिथे बागकाम करत होते. त्यांतला एक वेडा एक गुलाबाचे फूल घेऊन एका विद्यार्थ्याकडे आला आणि त्याला ते स्मितपूर्वक देऊ लागला. तो विद्यार्थी जरा विचकला -- ' नको नको ' म्हणू लागला. यावर तो वेडा मोठ्या आवाजात दरडावून म्हणाला, " घ्या -- " यावर कुणितरी त्या विद्यार्थ्याला म्हणाले की अरे, घे, घे, तो प्रेमाने देतोय !

-- कळला ना सारांश ?

--- 000 ---

श्रीधर तिळवे यांची मला महत्त्वाची वाटणारी कविता --

काही घडत जाण्याच्या प्रक्रियेचा असा समग्र आवाका घेणाऱ्या कविता आहेत किती मराठीत ? पण हा बाजारबुणग्यांचा, गटातटांचा, मतामतांचा, क्षुद्र मनांचा प्रांत होऊन बसलेला आहे. ही अशी एकच कविताही सगळा क्षुद्रपणा जाळून टाकू शकते. पण भांडणे, वादावादी म्हणजेच जगणे असे पक्के ठरवलेले लोक ही कविता वाचतील तरी कशाळा ? मला तरी ही मराठीतली एक अपवादात्मक भान देणारी महत्त्वाची कविता वाटते. कलेची प्रक्रिया ही जिवंत परिपक्वता निर्माण करणारी असते पण त्या प्रक्रियेचा आपल्याला स्पर्शही होता कामा नये अशा निर्धारी अवस्थेतला रक्तमशगुल समाज त्या प्रक्रियेलाच ' आय हेट यू ' असे म्हणत राहतो. वाचा ती कविता --

"आय हेट यू" श्रीधर तिळवे नाईक

"आय हेट यू"

आवाजातून भुंकलेले कुत्रे दुर्गंधाला जाऊन मिळालंय

द्वेषाचा कावळा चिडचिड करत कावकाव

चिमण्या उडून चाललेत काळोखात लपायला

"आय हेट यू"ची काळी दहशत फ्रंटफूटवर खेळत
 हा प्रेमाचा दि एन्ड आहे काय ?
 गरुड भाजून खाल्लाय शेवाळ्यांनी
 आणि त्याच्या उड्डाणाच्या कथा अफवा बनतायत
 सत्याच्या टॉपवर प्रेमाच्या काचांचा फुटलेला आईनेमहल
 संतापाला आय क्यू नसतो हे तरी कितीवेळा समजवणार स्वतःला
 गोष्टी कळत नाहीत तुला ? युनिव्हर्सिटीत टॉपर असलेल्या टॉपरला?
 आतल्या समुद्राची धुणी बनवली वाळवली
 वासनांच्या लाटा सुकत घातल्या त्यांची सूक्ते बनवली
 कन्विनिएंसचे शर्ट घातले काढले
 तुझा मूड विघडू नये म्हणून स्वतःच्याच जाहिराती बनवल्या सादर केल्या
 केवळ तू बाई आहेस म्हणून ब्लेम तर नाही ना असा प्रश्न शेकडोवेळा विचारला
 वाऱ्याच्या चिंध्या करणारी धार तुझ्या शब्दाला होती म्हणून
 भांडणे टाळली
 भांडणाला वखवखलेली व्यक्ती ब्रह्मराक्षसासारखी घरावर बसून घरखाते म्हणतात
 ते खरं कि काय ?
 सृजनाने बनवलेले पाय आता सृजनाला पायदळी तुडवतायत
 मतभेदांची अलॉटमेंट होती तेव्हा तू बहुदा पहिली होतीस रांगेत
 म्हणून एवढी कारणे घेऊन आलीस
 द्वेषाची कारणे बदलली प्रेमाची सेम राहिली
 सरोवराकाठच्या झाडांनी बालकवींचे नाव घेत औदुंबर खायला सुरवात केली
 लढायांच्या किंकाळ्या
 मृत्यूशोकाच्या स्पेक्ट्रमच्या फुटलेल्या खाणाखुणा
 इतिहासपूर्व स्त्रियांचे अरण्यरुदन
 जबड्यांचें मेटॅलिक पवित्रे
 मी थकलोय आणि तू म्हणतेस
 "आय हेट यू"
 इन द बिगिनिंग देअर वॉज हेट
 त्याने द्वेष वेगवेगळ्या पद्धतीने सादर करण्यासाठी
 द्वेषाने भरलेले रक्त बनवले
 मग द्वेषाने भरलेले फुफुस
 मग हृदय
 मग आतडे
 मग जोडपे
 मग कपडे प्रेमाचे
 रक्ताला फुफुसाला हृदयाला आतड्याला जोडप्याला
 "आय हेट यू"
 आरोपांचा फार्स चालू
 प्रत्यारोपांचे प्रायोगिक रंगमंच ऑन

आता निरोपाचे नाटक लिहावे का ?
 कि भारतवाक्य बोलून थेट पडदा पाडावा ?
 तू सतत संताप छापत असतेस का ?
 मिठीतली जाळीही भुकेली राहिलेली नाहीत
 भाषा लष्कराने भरून गेलीये
 किस सॅडीस्ट झालेत
 लव्हट्रिक्सचे खेकडे एकमेकाला ओढत स्वतःत फसलेले
 अशा वातावरणात तू "आय हेट यू" म्हणशील नाहीतर काय ?
 तुझ्या हास्याचे खळखळते झरे ड्रॉवरमध्ये पडून
 शपथा स्टक झालेल्या
 ते मजेशीर संभोग भिंतीवर टांगते फ्रेममध्ये
 मेंदू एकमेकांसाठी पाहुणे झालेले
 "आय हेट यू" हे स्वाभाविक कि सगळ्याचा एकगठा परिणाम ?
 मला म्हणायचंय
 "गेलीस खड्ड्यात "
 पण मी म्हणत नाहीये
 तुझ्याबरोबर मला मीही त्या खड्ड्यात दिसतोय
 श्रीधर तिळवे -नाईक
 (चॅनेल : ज्ञ ,लिव इन एंड लिव ऑउट ह्या काव्यफाईलीतून)
 --- ००० ---

पुन्हा एकदा, ' आई कुठे काय करते ' --

स्टार प्रवाह वरच्या या मालिकेत आईच्या प्रमुख भूमिकेत आहे मधुराणी गोखले. ती कॉलेज विद्यार्थिनी असताना आमच्या एका नाट्यसंस्थेशी संबंधित होती. नंतर एकदा एका एकांकिका अभिवाचन उपक्रमात तिने आणि सुबोध भावेने माझ्या एका एकांकिकेचे अभिवाचन सादर केले होते. त्यानंतर तिने माझ्या ' बुद्धिवळ आणि झब्बू ' या नाटकात एक महत्त्वाची भूमिकाही केली होती. या सर्व कारणांमुळे, फक्त ती कसे करतेय काम या मालिकेत या उत्सुकतेपोटी मी ही मालिका बघू लागलो. तिचे काम उत्तम होत असले तरी ही मालिका फारच चीप असणार असे सुरुवातीला वाटले होते. पण काही भागांनंतर हा समज कमी होत गेला. याचे प्रमुख कारण म्हणजे नमिता वर्तक आणि मुग्धा गोडबोले यांचे लेखन. मानवी संबंधांचे आणि त्यांतल्या एक प्रकारच्या बंदिस्त अटळपणाचे भान बाळगणारी मांडणी आणि तीच गोची व्यक्त करणारे ' समझदार ' संवाद हे मला आवडू लागले. एकूण टीमच उत्कृष्ट असून रवींद्र करमरकरांचे दिग्दर्शनही मानवी जगण्यातला हा आवाका नेमका घेत जाणारे आहे, हे एकूणच आश्चर्ययुक्त सुखावणारे होते.

अमिताभ गुन्हेगार झाला, अधोजगताचा किंग झाला तर लहानपणी त्याचे आयुष्य कसे वाईट गेले होते ते त्याच्या समर्थनार्थ दाखवायची पद्धत होती. पण अमजद खान का खलनायक झाला त्याचा शोध कधी घेतला जात नसे. नुसत्याच समाजमान्य नीतीतत्त्वांची भलावण करणाऱ्या सामान्यतः सर्वच ' धंदेवाईक ' कलाकृती हेच करतात. या मालिकेचे मला वाटणारे वैशिष्ट्य हे आहे की ही मालिका प्रत्येक पात्राला त्याचे त्याचे फूटेज देत आहे. ' सामान्यतः ' अमूकच बरोबर असे वाटत असले तरी प्रत्यक्ष जगण्यात तसे काही असू शकत नाही, ही मानवी जगण्यातली गोची ही मालिका जाणीवपूर्वक उत्तम प्रकारे व्यक्त करत आहे. ही मला या मालिकेची आशयसमृद्धी वाटते. आणखी

कोणत्या एखाद्या मालिकेने जाणीवपूर्वक हा आशय पाहिला होता का, हे मला माहीत नाही, पण, इथे हे काही विशेष घडते आहे, असे मला वाटते. बरोबर काय घडायला हवे याच्या सेट अपेक्षा असणाऱ्या प्रेक्षकांना इथे सतत खरचटणारे असे काही ना काही घडत असते आणि तरीही कुणालाही दोष देणे कठीण होऊन बसते. उदाहरणार्थ त्यातल्या अनिरुद्धच्या आईने वा ईशा या पात्राने असे वागणे-बोलणे इष्ट आहे का, असे विचारले तर कुणीही नाहीच म्हणेल पण ती पात्रे आपापल्या साच्यात बद्ध आहेत, जसे आपण सगळेच असतो, त्यामुळे दोष कसा देणार, असे एक वेगळेच भान ही मालिका प्रेक्षकांना देते. विशेष म्हणजे ही पूर्ण टीमच हा आशय समजून काम करते आहे, हे थक्क करणारे आहे ! मानवी समस्यांना बौद्धिक निराकरणे नसतात – हे समजणे आणि ते टीव्ही मालिकेतून व्यक्त होणे हे अनपेक्षित महत्त्वाचे काही घडत आहे !

टीव्ही मालिकेच्या रूपातली ही एक उत्तम आवसर्ड – व्यस्ततायुक्त कलाकृती आहे, असे मी म्हणेन. मराठीत अशी उत्तरहीन मालिका येणे हे नक्कीच एक अघटित आहे ! या मालिकेच्या टीमला आणि स्टार प्रवाह ला धन्यवाद !

--- ००० ---

Madhurani Gokhale Prabhulkar

is with Champra Deshpande

clSAdfltdpordsil u3 astnSrstep 1on:sotor40e PMd ·

चं.प्र. देशपांडे हे माझ्यासकट आणि अनेक रंगकर्मींसाठी गेल्या काही दशकातले अत्यंत महत्त्वाचे नाटककार आहेत...!

त्यांची नाटकं समजणं, भूमिकेची खोली कळणं, त्यांची वाक्यं तोंडात बसवून ती सार्थ पोहचवणं हे कुठल्याही नटासाठी प्रचंड मोठे आव्हान असतं... सुरुवातीच्या काळातच त्यांची नाटकं करायला मिळणं हा माझ्या अभिनेत्री आणि माणूस म्हणून होणाऱ्या जडणघडणीतला मोलाचा भाग होता आणि आहे ... त्यासाठी मी स्वतःला भाग्यवान समजते.

त्यांची नाटकं ज्यांनी वाचली नसतील त्यांनी www.champralekhan.com इथे जाऊन... See More Champra Deshpande

clSAdfltdpordsil u3 astnSrstep 9on:sotor49e AMd · Shared with Public

Public

पुन्हा एकदा, ' आई कुठे काय करते ' --

स्टार प्रवाह वरच्या या मालिकेत आईच्या प्रमुख भूमिकेत आहे मधुराणी गोखले. ती कॉलेज विद्यार्थिनी असताना आमच्या एका नाट्यसंस्थेशी संबंधित होती. नंतर एकदा एका एकांकिका अभिवाचन उपक्रमात तिने आणि सुबोध भावेने माझ्या एका एकांकिकेचे अभिवाचन सादर केले होते. त्यानंतर तिने माझ्या ' बुद्धिबळ आणि झब्बू ' या नाटकात एक महत्त्वाची भूमिकाही केली होती. या सर्व कारणांमुळे, फक्त ती कसे करतेय काम या मालिकेत या उत्सुकतेपोटी मी ही मालिका बघू लागलो. तिचे काम उत्तम होत असले तरी ही मालिका फारच चीप असणार असे सुरुवातीला वाटले होते. पण काही भागांनंतर हा समज कमी होत गेला. याचे प्रमुख कारण म्हणजे नमिता वर्तक आणि मुग्धा गोडबोले यांचे लेखन. मानवी संबंधांचे आणि त्यांतल्या एक प्रकारच्या बंदिस्त अटळपणाचे भान बाळगणारी मांडणी आणि तीच गोची व्यक्त करणारे ' समझदार ' संवाद हे मला आवडू लागले. एकूण टीमच उत्कृष्ट असून रवींद्र करमकरांचे दिग्दर्शनही मानवी जगण्यातला हा आवाका नेमका घेत जाणारे आहे, हे एकूणच आश्चर्ययुक्त सुखावणारे होते.

अमिताभ गुन्हेगार झाला, अधोजगताचा किंग झाला तर लहानपणी त्याचे आयुष्य कसे वाईट गेले होते ते त्याच्या समर्थनार्थ दाखवायची पद्धत होती. पण अमजद खान का खलनायक झाला त्याचा शोध कधी घेतला जात नसे.

नुसत्याच समाजमान्य नीतीतत्त्वांची भलावण करणाऱ्या सामान्यतः सर्वच ' धंदेवाईक ' कलाकृती हेच करतात. या मालिकेचे मला वाटणारे वैशिष्ट्य हे आहे की ही मालिका प्रत्येक पात्राला त्याचे त्याचे फूटेज देत आहे. ' सामान्यतः ' अमूकच बरोबर असे वाटत असले तरी प्रत्यक्ष जगण्यात तसे काही असू शकत नाही, ही मानवी जगण्यातली गोची ही मालिका जाणीवपूर्वक उत्तम प्रकारे व्यक्त करत आहे. ही मला या मालिकेची आशयसमृद्धी वाटते. आणखी कोणत्या एखाद्या मालिकेने जाणीवपूर्वक हा आशय पाहिला होता का, हे मला माहित नाही, पण, इथे हे काही विशेष घडते आहे, असे मला वाटते. बरोबर काय घडायला हवे याच्या सेट अपेक्षा असणाऱ्या प्रेक्षकांना इथे सतत खरचटणारे असे काही ना काही घडत असते आणि तरीही कुणालाही दोष देणे कठीण होऊन बसते. उदाहरणार्थ त्यातल्या अनिरुद्धच्या आईने वा ईशा या पात्राने असे वागणे-बोलणे इष्ट आहे का, असे विचारले तर कुणीही नाहीच म्हणेल पण ती पात्रे आपापल्या साच्यात बद्ध आहेत, जसे आपण सगळेच असतो, त्यामुळे दोष कसा देणार, असे एक वेगळेच भान ही मालिका प्रेक्षकांना देते. विशेष म्हणजे ही पूर्ण टीमच हा आशय समजून काम करते आहे, हे थक्क करणारे आहे ! मानवी समस्यांना बौद्धिक निराकरणे नसतात – हे समजणे आणि ते टीव्ही मालिकेतून व्यक्त होणे हे अनपेक्षित महत्त्वाचे काही घडत आहे !

टीव्ही मालिकेच्या रूपातली ही एक उत्तम आवसर्ड – व्यस्ततायुक्त कलाकृती आहे, असे मी म्हणून मराठीत अशी उत्तरहीन मालिका येणे हे नक्कीच एक अघटित आहे ! या मालिकेच्या टीमला आणि स्टार प्रवाह ला धन्यवाद !

--- ००० ---

अत्युत्तम कार्यक्रम आणि मिल्किंदचे लाजवाब सादरीकरण !
(मिल्किंद शिंत्रे)

मोहोब्वत

' पहेली पहेली बार मोहोब्वत की है ' (चित्रपट ' सिर्फ तुम ') असे गाणे जेव्हा एखादी नायिका म्हणत असते तेव्हा तिला काय सांगायचे असते, तर, ही माझी मोहोब्वत करायची पहिलीच वेळ आहे, काही चुकलेमाकले तर चालवून घे, थोडा सराव झाला की मी दुसऱ्या-तिसऱ्या मोहोब्वतकडे जाणार आहे. आणि जर ती असे गाणे म्हणू लागली की, ' तिसरी-चौथी बार मोहोब्वत की है ' तर त्याचा अर्थ काय होईल, तर, मला चांगला अनुभव आहे, तू मला अक्कल शिकवू नकोस ! पण सामान्यतः पहिल्या प्रकारचेच गाणे म्हणायची पद्धत आहे, दुसऱ्या प्रकारच्या गाण्याला (ते खरे असले तरी) लोक नाराज होण्याची शक्यता असते !

--- ००० ---

दुसरा डोसही झाला !

आता फक्त मुखपट्टी आणि समाजदूरी !

वर्षभराचे काम झाले ! (17 एप्रिल 2021)

सकाळी सहाद्री वाहिनीवर ' तराने पुराने ' या कार्यक्रमात ' जुडवा ' या सिनेमातले अन्नू मलिक ने संगीत दिलेले ' दुनिया में आये हो तो ' हे गाणे ऐकले-पाहिले. मस्त फ्रेश शुभारंभ झाला दिवसाचा ! अप्रतिम निर्बुद्ध निरर्थक सुंदर गाणे ! तीनचार मिनिटांत प्रेम, मृत्यू वित्यू सगळा दंगा ! अशी असंख्य गाणी आणि निरर्थकतेचे वैभव इथली जनता बाळकडू म्हणून आस्वादत आलेली असल्याने कोरोना-बिरोना ला इथे कुणी घाबरत नाही –

थोडक्यात पण अत्युच्च दर्जाचे पुस्तक-परीक्षण ! मराठीत समीक्षेचा विभाग बॉबललेला आहे. गिरीशने ते काम मनावर घेतले तर फार चांगले होईल ! लाख्यांचे पुस्तक जसे अद्वितीय तसेच गिरीशचे त्यावरचे हे टिपणही अद्वितीयच आहे ! हे दोघेही माझे दोस्त असावेत आणि माझ्या अनेक नाटकांचे दिग्दर्शकही असावेत ही गोष्ट मला खूप समृद्धी देणारी आहे !

Girish Patke

is with Ravindra Damodar Lakhe

and 6 others

AtpcSrephaohfil 24nr ighaismt 5ilf:2o0u frmrccePMd ·

आपले मित्र रवींद्र दामोदर लाखे यांच्या "आरभाट नोंदींचे प्रकरण" या पुस्तकावर मी लिहिलेले परीक्षण मुंबई विद्यापीठाच्या मानव्यविद्या शाखेच्या कार्यालयातून प्रकाशित होणाऱ्या 'संभाषित' (मार्च २०२१) या तज्ज्ञपरीक्षित संशोधनपत्रिकेमध्ये प्रकाशित झाले आहे. संभाषितच्या संपादक मंडळाचे आभार. सदर परीक्षण येथील मित्रांसाठी देत आहे. वाचून प्रतिक्रिया कळवल्यास आनंदच होईल.

Antechamber मधील योगभ्रष्टाच्या आरभाट नोंदी

गिरीश पतके

संभाषित आणि डॉ. प्रतिभा टेंबे.

मुंबई विद्यापीठातर्फे हे अभ्यासपूर्ण लेखांचे मासिक प्रसिद्ध होत असते. गिरीश पतके यांच्या लेखांच्या निमित्ताने ते इथे फेसबुकवर माहीत झाले. अर्थात, मराठी साहित्याचे विद्यार्थी, अध्यापक आणि अभ्यासक असणाऱ्यांना ते आधीपासूनच माहीत असेल. या मासिकाच्या मार्च २०२१ च्या अंकाचे एक छोटेसेच पण उत्तम संपादकीय आपल्या इथल्या फ्रेंड डॉ. प्रतिभा टेंबे यांनी लिहिलेले आहे. त्यात एका उताऱ्यात त्यांनी साहित्य क्षेत्रातल्या बदलत्या अभिव्यक्तिप्रवाहांचा धावता आढावा घेतलेला आहे. तो असा --

“ खरे तर नव्य- अभिजातवादाने निर्माण केलेल्या सांकेतिकीकरणाविरोधात, कृत्रिमतेविरोधात रोमँटिसिझम जन्माला आला आणि सर्वसामान्यांना- साहित्यिक- कलावंतांना निसर्गाकडे, आपल्या आंतरिकतेकडे वळविले; किंबहुना अंतर्मुख व्हायला भाग पाडले. याचा पुढे अतिरेक होऊन माणूस एकटा, एकाकी, एकलकोंडा झाला. त्याचा समष्टीशी असणारा संबंधच संपुष्टात आला. याविरोधात वास्तववाद जन्माला आला. यानंतर आपल्यातल्या आंतरिकतेला दुर्लक्षून समष्टीशीच तो इतका बद्ध झाला की त्याचे अस्तित्व, त्याचे जीवितकार्य, याचे भानच हरपून तो पूर्णपणे बहिर्मुख झाला. आता तर तो बाह्य वास्तवाच्या इतका आहारी गेला की ह्या वास्तवाच्या दाहकतेनेच त्याचे डोळे पोळले आहेत. अर्थात, ही अवस्था निर्माण होण्यामागेही त्याचा अतिरेकी स्वभाव, त्याची आसक्तीच कारणीभूत आहे. आधुनिकवादाने काही मूल्ये मानवी जीवनाला जरूर पुरवली पण उत्तर-आधुनिकवादाने तर मूल्ये, संस्कृती, विचारधारांचाच अंत झाला आहे, हे ठामपणे म्हटले आहे. सद्यःस्थितीत तर याच अनुभवाची प्रतीती येते आहे. कोरोनापुढे सर्वच विचारधारा, संस्कृती, मूल्ये यांचे सपाटीकरण झाले आहे. जात, धर्म, वर्ण, वर्ग, लिंग, संस्कृती, भाषा, या भेदाच्या भिंती ओलांडून कोरोनाने सर्वांना एका समान पातळीवर आणले आहे. व्यष्टीचा जो अनुभव आहे तोच समष्टीचाही अनुभव आहे. अशा वर्तमानाच्या पोटातून उद्या कोणता भविष्यकाळ जन्म घेणार आहे, हा प्रश्न आज तरी अत्यंत जटिल होऊन बसला आहे आणि मानवी जीवनाला, मानवी संबंधांना, मानवी व्यवहाराला, मानवी संस्कृतीलाच प्रश्नांकित करून कधी नव्हे इतका या साऱ्या घटितांचा पुनर्विचार करायला अवकाश प्राप्त करून दिला आहे. “

या निमित्ताने एक मूलभूत प्रश्न निर्माण व्हावा, असे वाटते. तो असा – साहित्य असो की कला असो, त्या त्या काळाच्या प्रभावाखाली असणे आणि त्या त्या काळातल्या जगण्याला प्रतिक्रिया देत राहणे हेच असते का कलेचे काम ? प्रतिक्रियारूप जगणे तर पूर्ण माणूस या प्राण्याचेच वैशिष्ट्य दिसते. आहेत त्याच प्रतिक्रिया जरा कौशल्याने मांडणे हेच असते का कलेचे काम ? की आणखी काही असते ? आपण जी कला मौल्यवान समजतो ती फक्त एक हुशार, कार्यक्षम प्रतिक्रियेचीच अभिव्यक्ती असते का ? तसे असेल तर कोणतीही प्रतिक्रिया मौल्यवान ठरू शकते का आणि तशी ती ठरू शकत असेल तर कोणत्या कारणाने वा कारणानी ते घडते ?

डॉ. टेंबे यांच्या वरील उताऱ्याच्या निमित्ताने यावर चर्चा घडावी, असे वाटते.

--- ००० ---

पोटमारा (कादंबरी)

ले ० रवींद्र पांढरे, प्रकाशक ० लोक वाङ्मय गृह.

याच लेखकाच्या ' अवघाची संसार ' या कादंबरीवर मी २०१८ साली लिहिले होते. त्यातली ही वाक्ये --

“ ‘ मनोगता ’ त लेखक काय म्हणताहेत ते पाहा -- “ आध्यात्मिक पातळीवर चिंतन करण्याची माझी कुवत नाही. त्यामुळे चिंतनाला आपोआपच सामाजिक आशयाची डूब लाभली आणि एक स्वतंत्र सामाजिक कादंबरी लिहून झाली. “ मला जाणवले ते असे की या लेखकाकडे अत्यंत सखोल आणि परिपक्व चिंतनाची कुवत असून ही कादंबरी आध्यात्मिक वा सामाजिक नसून एक परिपूर्ण अशी ' मानवी ' कादंबरी आहे. “ तेच याही कादंबरीबद्दल म्हणता येईल.

दोन मुलगे, पत्नी लीलाबाईच्या पदरात टाकून तिचा पती तरुणपणातच मरून जातो. त्यानंतरची ही त्या कुटुंबाची कथा आहे. तसे ते एक गरीब शेतकरी कुटुंब असते. थोरला मुलगा शेतीच करत राहतो आणि धाकटा शेतीतलेही कष्ट करत का असे ना शिकत जातो आणि पुढे एम ए बी एड होतो. त्याला नोकरी मिळाली की चांगले दिवस येतील असे त्यांना वाटत असते. पण, मग भ्रष्टाचाराचे नमूने समोर येत जातात. शाळेत नोकरी हवी असेल तर अमुक एक, समजा पाच लाख, द्यावे लागतील, अनुदान मिळेपर्यंत बिनपगारी काम करावे लागेल, वगैरे. आता यात नीतीअनीतीचा, चांगल्यावाईटाचा प्रश्नच नाही. हा या समाजाच्या जगण्याचा ढाचाच झालेला आहे. ही पूर्ण कादंबरी अशा देवाणघेवाणींनी भरलेली आहे. आर्थिक, राजकीय, नातेसंबंधांतल्या अशा अनेक प्रकारच्या नाइलाजाच्या म्हणा की समजूतदारपणाच्या म्हणा, देवघेवी. दुसऱ्या एका कुटुंबात बारावीला असलेली एक मुलगी आहे आणि तिला पती शेतकरी नको असून नोकरीवाला हवा आहे. पण, तिच्या पायात थोडा दोष आहे. चांगली नोकरी असलेला मुलगा तिला कशाला स्वीकारेल ? तर, त्या मुलीचा मामा एका शाळेत पदाधिकारी आहे, त्याला सांगून त्या मुलाला नोकरी मिळवून द्यायची आणि त्या बदल्यात त्याने या मुलीशी लग्न करावे, असे विचार अंमलात येतात. हे झाले की, त्याला नोकरी मिळेल, हिला हवा तसा पती मिळेल, वगैरे. हे सर्व ठरूनही, ऐन वेळी एक राजकीय देवघेव आड येते आणि त्या मुलाला ती नोकरी नाहीच मिळत. सर्वांचे आयुष्य कसे सर्वांच्या आत्मकेंद्री प्रभावांतून जणू अटळ नियतीप्रमाणे चालू असते त्याचा ही कादंबरी एक मोठा आवाका घेते. ना उरबडवेपणा, ना आक्रोश ना विद्रोही क्रोध – लेखक, जे आहे त्याचे दर्शन घडवत जातो. पूर्ण समाजच किडलेला असून हे असे किडके जगणे जणू सर्वांना मान्यच आहे. त्या त्या वेळची प्रत्येकाची शक्ती, डावपेच आणि परिस्थितीची साथ यांवर प्रत्येकाचे यशापयश ठरणार ! या सगळ्याचा शेवट त्या मुलाच्या विहिरीत बुडून मरण्यात होतो. सगळेच असे सडके असल्यावर असा इकडेतिकडे नाश होत राहणारच, अशी ही नाइलाज-अवस्था !

पोटमारा म्हणजे पोट मारत, अर्धपोटी राहात, जगणे. एवढे कष्टपूर्वक शिकूनसुद्धा त्या मुलाचा असा नाश होणे हे अन्यायाचे, माणुसकीहीनपणाचे आहे, यात वादच नाही. पण कोण जबाबदार याला ? पूर्ण समाजानेच स्वीकारलेला हा ' जीवनमार्ग ' आहे ! यात परिवर्तन कुठे करणार ? ही व्यवस्था बदलायची म्हणजे कुठे काय करायचे ?

लेखक पांढरे कुठलाही बोध देण्याच्या फंदात पडत नाहीत. अमुक पुढारी वा तमुक पक्ष वा ढमुक विचारसरणी हे सर्व गुंते सोडवून माणसाचे जगणे सुसह्य करील, असे काहीही लेखक सुचवत नाही. ही कादंबरी म्हणजे बाहेरची कुणाची कथा वाचणे नसून स्वतःसह सर्वांच्या सडकेपणाचे दर्शन घेणे आहे. हे अर्थातच परिपक्वता देणारे आहे. मानवी प्रश्नांवर कोणतीही जादूची कांडी उपलब्ध नाही. प्रत्येकाला येणारी परिपक्वता हीच यातून कदाचित्त मुक्त करू शकते. त्या तिथल्या ग्रामीण जीवनावर लेखकाची प्रचंड मास्टरी आहे. मराठीतली ही एक ग्रेट कादंबरी आहे !

--- चं. प्र. देशपांडे.

--- ००० --- (26 एप्रिल 2021).

वस्तुतः तिच्या डोळ्यांत दोष होता -- एक डोळा चंद्रासारखा होता तर दुसरा सूर्यासारखा ! पण प्रेमात त्याचाही

आनंद होतो -- जसा देवानंदला झाला --

तेरे ये दो नैना चाँद और सूरज मेरे !

ओ मेरे जीवनसाथी !

(चित्रपट ' गार्ड ')

01 May 2021.